

С. Павленко

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ДИМЕРА

У публікації вводяться до наукового обігу археологічні пам'ятки, виявлені та обстежені автором упродовж 2021—2024 рр. у басейні р. Пеховка в межах селища Димер та в його околицях. Це перші археологічні розвідки, здійснені на теренах селища. Проаналізовано свідчення про існування тут курганних могильників та розглянуто проблему локалізації середньовічного укріплення, окреслено перспективи подальших археологічних досліджень мікрорегіону. Завдяки проведеним дослідженням актуалізовано питання археологічної спадщини містечка, що займає своє місце на археологічній мапі України.

Ключові слова: Димер, Пеховка, археологічні пам'ятки, доба раннього заліза, середньовіччя, рання модерна доба, замок, фортеця.

Містечко Димер, як і внутрішні терени своєрідного півострова в межиріччі Здвижа і Дніпра, з півночі обмеженого річищем Тетерева, а з півдня — Ірпеня та її лівим допливом річкою Кізкою з притокою Лісовичкою (північніше умовної лінії Демидів—Абрамівка)¹, дотепер лишаються білою плямою на археологічній мапі Київщини. Масштабні розвідувальні та стаціонарні археологічні дослідження уздовж правого берега Дніпра та Тетерева (у нижній течії) проведені у 1934 р. експедицією Інституту історії матеріальної культури АН УРСР (Козюба 2017, с. 82—85), у 1953 р. у межах роботи експедиції «Великий Київ» (Савчук 1953, арк. 4 зв.—7), на початку 1960-х рр. у зв'язку із будівництвом Київської ГЕС та утворенням Київського водосховища (Тереножкин 1962; Телегін 1965), упродовж 1970—1980-х рр. експедиціями Інституту археології АН УРСР (Максимов, Ор-

лов 1974; Телегін, Терпиловський 1980, с. 16—24; Степаненко, Блажевич 1976; Круц, Максимов, Блажевич 2003; Дегтяр, Орлов 2005, с. 45—46). Попри це Димер, адміністративний центр окресленої території упродовж 1932—1973 рр., що розташовується всього за три кілометри західніше узбережжя Дніпра, так і не зацікавив археологів та не став об'єктом наукових досліджень.

Археологічні обстеження теренів сучасного містечка, результати яких представлені в цій публікації, автор провів упродовж вересня—жовтня 2021 та в січні і травні 2022 рр. Навесні 2024 р. здійснено одноденний виїзд задля моніторингу стану збереженості пам'яток та збору підйомного матеріалу.

Загалом розвідками охоплено: лівий берег південного річища Пеховки², від повороту річища із заходу на північ (від с. Рикунь) і до вул. Родинної; правий берег південного річища Пеховки на північ та південь від недобудованої об'їзної дороги (північніше від колишнього болота Вільжин); лівий берег каналізованого допливу (стариці) західніше вул. Покровська, від садиби колишнього електромеханічного заводу й до вул. Родинна; простори навколо ставка на східній околиці Димера; північно-західні схили тераси лівого берега південного річища Пеховки в районі стадіону, від вул. Миру до вул. Злагоди; правий берег Пеховки від мікрорайону Пропитий хутір (вул. Польо-

2. Річка має офіційну назву Піхівка (ред. Мокляк 1957, с. 93, № 1531), але місцеві мешканці називають її саме Пеховка (напр.: Алексеєнко 2016, с. 8—9 та ін.). Річка має два річища з ідентичною назвою: південне, з витоків на північний захід від сучасного с. Рикунь, та північне, що витікає з болотистої місцевості на північний захід від Димера, до яких долучаються численні дрібні притоки. Нині заплава та стариці Пеховки в межах та околицях селища меліоровані (рис. 1).

1. За сучасним адміністративно-територіальним поділом це територія Димерської селищної територіальної громади.

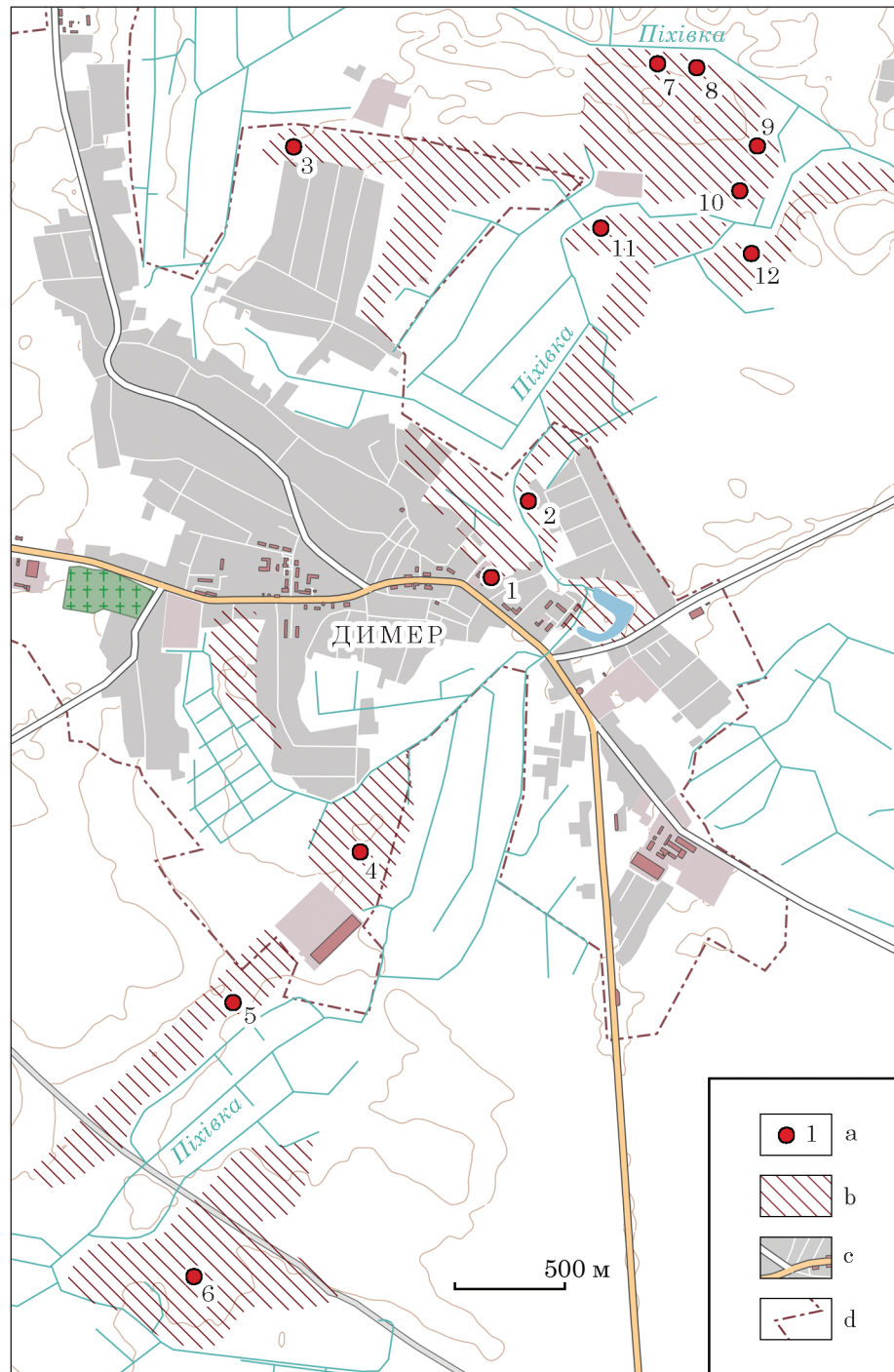
© С. ПАВЛЕНКО, 2024

Рис. 1. Мапа археологічних пам'яток Димера, дослідження 2021—2024 рр.: 1 — Димер 1 (Фабрика); 2 — Димер 2 (Пропитий хутір); 3 — Димер 3 (Хутір); 4 — Димер 4 (Парники); 5 — Димер 5 (За парниками); 6 — Козаровичі (Вільжин); 7 — Димер 6; 8 — Димер 7; 9 — Димер 8; 10 — Димер 9; 11 — Глібівка-Димер 1; 12 — Глібівка-Димер 2.

Умовні позначення:
a — місце розташування та номер пам'ятки;
b — обстежені території;
c — міська забудова;
d — межі селища

Fig. 1. Map of the archaeological sites of Dymir, the research of 2021—2024: 1 — Dymir 1 (Factory); 2 — Dymir 2 (Drunken khutir); 3 — Dymir 3 (Khutir); 4 — Dymir 4 (Greenhouses); 5 — Dymir 5 (Behind the greenhouses); 6 — Kozarovychi (Vilzhyn); 7 — Dymir 6; 8 — Dymir 7; 9 — Dymir 8; 10 — Dymir 9; 11 — Hlibivka-Dymir 1; 12 — Hlibivka-Dymir 2.

Symbols: a — location and number of the sites;
b — surveyed areas;
c — urban development;
d — town boundaries

ва) і до кладовища на західній околиці с. Глібівка; східну частину супіщаної гряди в місці злиття обох річищ Пеховки; східні та північні околиці мікрорайону Хутір (рис. 1: b).

Археологічні пам'ятки. У підсумку виявлено та обстежено 12 різночасових археологічних пам'яток (рис. 1: 1—12), їх опис подаємо нижче. Межі об'єктів археології визначено на підставі поширення підйомного археологічного матеріалу, спостережень за особливостями форм мікрорельєфу та, на жаль, за численними пошкодженнями культурних нашарувань, залишених скарбощукачами. Здійснено фотофіксацію обстежених пам'яток, шурфування не проводилося. Пам'ятки

точно локалізовано на місцевості на основі зібраної за допомогою GPS-приймача польової просторової інформації та візуалізовано на відповідних археологічних планах і мапах, підготовлених у ГІС-середовищі. Знахідки, після остаточної камеральної обробки та оформлення відповідної звітної науково-дослідної документації, будуть передані для зберігання до фондів Археологічного музею НАН України.

Димер 1 (Фабрика), багаточарове поселення. Розташоване в центральній історичній частині містечка. Займає північно-східні схили витягнутого в широтному напрямку мисового відрогу плато лівого берега Пеховки (рис. 1: 1).

Рис. 2. Димер 2021—2024 рр., підйомний матеріал: 1—42 — Димер 1 (Фабрика)

Fig. 2. Dymer 2021—2024, artefacts: 1—42 — Dymer 1 (Factory)

Тут, на вільній від забудови й доступній для огляду вузькій ділянці присадибного городу (вул. Соборна, 35), що безпосередньо прилягає до східної огорожі території швейної фабрики ТОВ «Ярослав» (колишня «Промінь»), знайдено артефакти доби середньовіччя, раннього модерну та нового часу. Акцентуємо особливу увагу на неабиякій концентрації археологіч-

них знахідок, передусім уламків посуду, на поверхні цієї пам'ятки.

Посуд княжої доби представлений кількома фрагментами вінець гончарних горщиків, датованих другою половиною XI ст. (рис. 2: 1) та XII — першої половини XIII ст. (рис. 2: 3—5). Одне вінце гончарного горщика, очевидно, репрезентує заселення часів литовської доби

й може бути датоване XIV або ж другою половиною XVI ст. (рис. 2: 6). Широко представлені керамічні матеріали початку XVII—XIX ст.: профільовані вінця горщиків XVII ст. (рис. 2: 7—11) та кінця XVIII—XIX ст. (рис. 2: 12—14), фрагменти тарілок, мисок, макітер і покришок (рис. 2: 15—42), стінок, ручок, нижніх частин посуду та денець. Серед керамічних уламків наявні фрагменти ангобованого, описаного, димленого та полив'яного посуду, трапляються зразки із зачіпами вздовж вінця та рифленим лінійним орнаментом (рис. 2: 11, 21, 26—28, 35, 40—42). Також знайдено дрібні уламки скляних виробів.

Артефакти зібрані на ділянці, орієнтованій за лінією північний схід — південний захід, розміром приблизно 90 × 20 м (0,13 га). Безсумнівно, що площа поселення набагато більша. Так, у 2015 р. під час будівельних робіт на території садиби швейної фабрики знайдено фрагменти посуду ранньомодерної доби та уламки скляних виробів (Алексєнко 2016, с. 151, фото 8: 2³). Задля точного з'ясування меж археологічного об'єкта необхідно провести додаткове дослідження, принаймні візуальний огляд та збір підйомного матеріалу на відкритих ділянках ґрунту, на схід та захід вздовж схилу тераси, а також на південь вглиб плато від розвіданої пам'ятки. Нині означені терени займають приватні садиби, промислові підприємства, заклади торговельного та побутового обслуговування.

Поодинокі уламки кераміки ранньомодерної доби та нового часу фіксуються й північніше — на площі розораних городів у заплаві Пеховки.

Димер 2 (Пропитий хутір), поселення давньоруського часу. Розташоване в північно-східній частині селища, у межах житлового кварталу, що має місцеву назву Пропитий хутір (Алексєнко 2019, с. 290), практично навпроти, на протилежному березі від попереднього пункту (рис. 1: 2). На поверхні присадибних городів, розміщених на першій надзаплавній терасі правого берега Пеховки між річищем та приватною забудовою вул. Польова, знайдено сім вінець гончарних горщиків першої половини XI — середини XII ст. (рис. 3: 1—7) та одне вінце, датоване серединою XIII ст. (рис. 3: 8), уламок вінця покришки з хвилястим орнаментом (рис. 3: 9), фрагменти стінок та денець гончарного посуду, шматок обмазки, обломком точильного бруска (рис. 3: 12) та уламок пірофілітового сланцю (рис. 3: 11). Поряд із матеріалами княжої доби виявлено поодинокі

ліпну стінку із домішкою слюди у тісті (рис. 3: 10), імовірно, доби раннього заліза. Артефакти зафіксовано на ділянці, орієнтованій із південного сходу на південний захід уздовж берега (від вул. Молодіжна в напрямку стадіону), 275 м завдовжки та 60—65 м завширшки вглиб плато (приблизна площа 1,7 га).

Димер 3 (Хутір), багатошарове поселення. Розташоване в північно-західній частині мікрорайону Хутір, орієнтовно за 50 м на північний захід від крайньої садиби. Займає західний схил витягнутої в широтному напрямку гряди, що лежить між житловою забудовою мікрорайону та територією колишньої молочно-товарної ферми (рис. 1: 3). Практично на західній стрілці цієї гряди у 1970-х рр. стояла будівля водогону. Тепер саме ця ділянка схилу задернована, тоді як практично вся інша поверхня гряди відведена під городи мешканців і розорюється. Поселення має західну експозицію й обернене до широкої каналізованої заплави притоки (чи стариці) північного річища Пеховки. Власне підйомний матеріал фіксувався на середині схилу на висоті 2,5—3 м над рівнем заплави. Цілком можливо, що археологічні артефакти можуть поширюватися й нижче вздовж схилу.

Розвідана площа пам'ятки становить 0,3 га (70 × 50 м). На ній зафіксовано керамічні матеріали трьох хронологічних періодів. Ранній залізний вік репрезентують вінце ліпної посудини (рис. 3: 13) та ліпні стінки червоно-цегельного кольору з домішками слюди і дрібного каміння в тісті (рис. 3: 15—17). Давньоруський час представлений дрібним уламком вінця горщика, імовірно, першої половини XIII ст. (рис. 3: 14) та кількома гончарними стінками, дрібним шматком залізобитного шлаку. Присутні також і стінки та денця посуду нового часу та уламки черепиці XIX—XX ст.

Димер 4 (Парники), багатошарове поселення. Розташоване на південній околиці містечка, між вул. Родинна та територією парникового господарства. Займає витягнутий у північному напрямку мис тераси лівого берега Пеховки, утворений у місці впадіння до південного річища її лівого допливу, що витікає від садиби електромеханічного заводу (рис. 1: 4). У 1930-х рр. цей мис займали будівлі колгоспу «Прогрес». Нині нові приватні будинки зводяться в ближчій до містечка північній частині, на самій стрілці мису. Південну частину, до самих парників, займають наділи, відведені місцевим мешканцям під городництво. Майже половина цих наділів не обробляється й зайнята високою багаторічною лучною рослинністю.

Знахідки траплялися рівномірно на всій поверхні ділянки розміром 385 × 100—130 м (4,3 га), витягнутої вздовж річища із південного заходу на північний схід. Тут зібрано уламки вінець гончарних горщиків кінця X — першої половини XI ст. (рис. 3: 18, 19), другої половини XI — початку / середини XII ст. (рис. 3: 20—29),

3. У виданні кольорові фотографії розміщено після тексту окремою вкладкою. Світлини не пронумеровані, як і сторінки вкладки. Тому ми вимушені застосувати умовну нумерацію: перша цифра означає сторінку вкладки, друга — номер фото (зліва направо, зверху вниз).

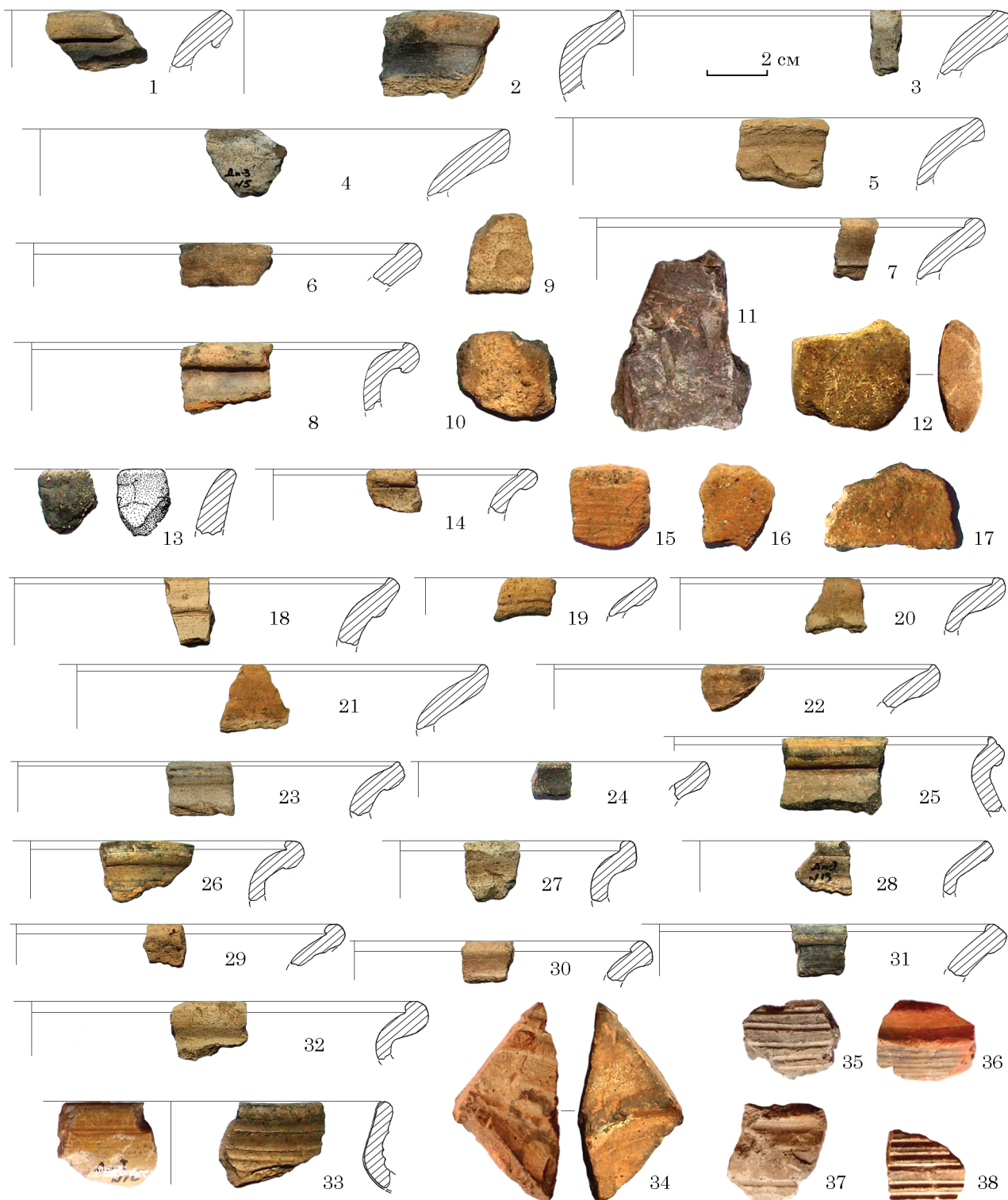

Рис. 3. Димер 2021—2024 рр., підйомний матеріал: 1—12 — Димер 2 (Пропитий хутір); 13—17 — Димер 3 (Хутір); 18—38 — Димер 4 (Парники)

Fig. 3. Dymer 2021—2024, artefacts: 1—12 — Dymer 2 (Drunken khutir); 13—17 — Dymer 3 (Khutir); 18—38 — Dymer 4 (Greenhouses)

кінця XII — першої половини XIII ст. (рис. 3: 30—32), фрагменти стінок, серед яких є орнаментовані заглибленими паралельними та хвилястими лініями (рис. 3: 35—38), придонних частин та денечь від посуду давньоруського часу, уламок стінки амфори (рис. 3: 34). Та-

кож серед підйомного матеріалу представлені вінця та стінки гончарного посуду, зокрема і вкриті поливою (рис. 3: 33), доби раннього модерну та нового часу (XVII—XIX ст.).

Імовірно, саме на площі цієї пам'ятки знайшли срібник Володимира Святославовича та хрест-

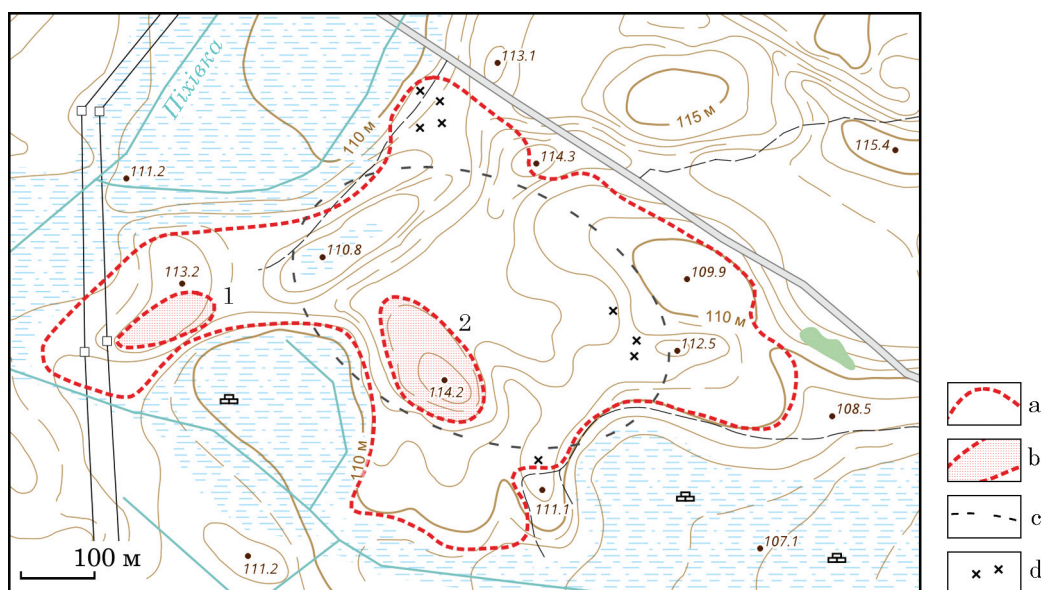

Рис. 4. План пам'ятки Козаровичі (Вільжин): 1 — скупчення матеріалів раннього залізного віку; 2 — скупчення матеріалів давньоруського часу. Умовні позначення: а — межі пам'ятки 2024 р.; б — межі скупчень 2024 р.; с — межі пам'ятки 2013 р. (Івакін та ін. 2013, рис. 12а: 6); d — поодинокі знахідки

Fig. 4. Plan of the Kozarovychi (Vilzhyn) site: 1 — congeries of materials of the Early Iron Age; 2 — congeries of materials of the Old Rus period. Symbols: a — boundaries of the site 2024; b — boundaries of the congeries 2024; c — boundaries of the site 2013 (Ivakin et al. 2013, fig. 12a: 6); d — single finds

енколпійон (Алексеев 2016, с. 48, фото 4: 1)⁴. За усім повідомленням одного з місцевих жителів, «в районі парників» також знаходили прикраси з виїмчастими емаллями, які співрозмовник охарактеризував як «пеньківські».

Димер 5 (За парниками), поселення давньоруського часу. Розміщене орієнтовно за 320 м на південний захід від парникового господарства. Займає схил тераси лівого берега південного річчя Пеховки (рис. 1: 5). Артефакти княжої доби, як-от два вінця горщиків другої половини XII ст. (рис. 5: 1, 2) та кілька фрагментів стінок гончарного посуду, серед яких і орнаментовані (рис. 5: 3), знайдено на ділянці розміром 70 × 35 м (0,22 га).

Вочевидь, пам'ятка займає куди більший простір, оскільки поверхня схилу під час обстежень виявилася задернованою, вкритою густою луговою рослинністю, однак за кілька років до цього розорювалася. Знахідки виявлено в оголеннях ґрунту та на місці ямок-покопок, полишених детектористами (рис. 7: 5). Саме їх присутність на полі і стала ознакою, що привернула увагу й дала змогу виявити та обстежити це поселення.

Козаровичі (Вільжин), багатопарове поселення. Розташоване південніше недобудованої об'їзної дороги, орієнтовно за 1,2 км на південь від парникового господарства на пів-

денній околиці Димера та за 1,6 км на північний захід (вздовж об'їзної) від автомагістралі Р02 Київ—Овруч (рис. 1: 6).

Займає край витягнутого на південний захід мису тераси правого берега південного річчя Пеховки. Із півночі та північного сходу мис відрізаний від тераси насипом об'їзної дороги, із заходу й північного заходу вимежується широкою річковою заплавою, а з півдня, південного сходу та сходу — заболоченими пониженнями, якими прокладені дренажні канали (рис. 4). Ці болота на топографічних мапах XIX ст. позначено як уроч. Вільжин. У першій половині — середині XX ст. тут добували торф і тоді ж, очевидно, проклали мережу меліоративних каналів. Власне сам мис має багатокомпонентну топографічну структуру: кілька різнонаправлених мисоподібних пасм, підвищень та схилів, перемежованих неглибокими, інколи обводненими, улоговинами (рис. 4). Вся ця територія розорюється. На момент дослідження на полі лишалася стерня соняшника, але поверхня ґрунту простежувалася доволі добре.

На двох підвищеннях зафіксовано відокремлені скупчення керамічних матеріалів. Перше займає південні схили мисоподібного відрігу в південно-західній частині поля (рис. 4: 1). Тут, на площі 0,56 га (130 × 50 м) зібрано уламки ліпних стінок червоно-цегляного та світло-коричневого відтінків із домішками дрібного товченого каміння та слюди в тісті (рис. 5: 4—7). Їх згодом можна датувати часом раннього залізного віку. Інше скупчення зафіксовано за 230 м на схід, на ділянці підвищення розміром 190 × 75—60 м (1,5 га) у центральній частині поля (рис. 4: 2). Серед цього

4. На світлинці представлено, імовірно, зворотну ступку мощовика із зображенням чотирикінцевого хреста, виконаного в техніці інкрустації черню. Енколпійон належить до типу мініатюрних, черневих із прямими кінцями та оглав'єм у формі біконічної намістини. Такі хрести-релікварії датують XII — початком XIII ст. (порів.: Корзухіна, Пескова 2003, с. 22, 171—173, табл. 102).

Рис. 5. Димер 2021—2024 рр., підйомний матеріал: 1—3 — Димер 5 (За парниками); 4—12 — Козаровичі (Вільжин); 13—17 — Димер 6; 18—22 — Димер 7; 23—37 — Димер 8; 38—45 — Глібівка-Димер 1; 46—48 — Глібівка-Димер 2

Fig. 5. Dymer 2021—2024, artefacts: 1—3 — Dymer 5 (Behind the greenhouses); 4—12 — Kozarovychi (Vilzhyn); 13—17 — Dymer 6; 18—22 — Dymer 7; 23—37 — Dymer 8; 38—45 — Hlibivka-Dymer 1; 46—48 — Hlibivka-Dymer 2

збору переважає кераміка давньоруського часу, як-от кілька уламків вінець гончарних горщиків першої половини XI—XII ст. (рис. 5: 8, 9) та одне вінце, датоване другою половиною XII — початком XIII ст. (рис. 5: 10). Також трапляються і фраг-

менти ліпних стінок, схожих до зібраних на місці попереднього скупчення, та уламки гончарної кераміки доби пізнього середньовіччя (рис. 5: 12). Окрім того, практично на всій площі поля, яка за нашими підрахунками становить 28 га (рис. 4: а),

фіксувалися поодинокі дрібні фрагменти стінок ліпного посуду та гончарних горщиків ранньомодерного періоду. Певна концентрація таких знахідок спостерігалась у північно-західній та східній частинах поля (рис. 4: d).

Пам'ятку вперше виявлено й обстежено у 2013 р. під час розвідок Вишгородської археологічної експедиції в пониззі р. Ірпінь. Тоді на цій же ділянці зафіксовано чотири скупчення: пункт із фрагментами кременевих виробів (№ 20), два пункти з уламками ліпного посуду та гончарної кераміки давньоруського часу XI—XII ст. (№ 17, 19) та пункт із керамічними знахідками доби раннього модерну (№ 18) (Івакін та ін. 2013, с. 30, рис. 12: 17—20). У підсумку всі ці розрізнені скупчення дослідники об'єднали в одну пам'ятку в широких межах (рис. 4: c), що дістала назву Демидів 6 (Івакін та ін. 2013, рис. 12а: 6; Бібіков, Зоценко 2014, с. 16, рис. 1: 6). Вважаємо доречним скоригувати назву пам'ятки, оскільки поселення розташовується на землях Козаровицького старостинського округу (до 2020 р. — сільської ради), хоч і практично рівновіддалене від навколишніх сучасних населених пунктів (лежить на відстані 1,8—2,2 км від Димера, сіл Рикунь, Козаровичі, Демидів та Литвинівка).

Також варто згадати, що на схилі протилежного лівого берега Пеховки, за 500 м на північний захід від пам'ятки Козаровичі (Вільжин), на чималій площі зафіксовано численні ямки від перекопів «любителів приборного пошуку». Але в оголеннях ґрунту й поряд із ними культурні артефакти не виявлено.

На північно-східній окраїні Димера, північніше мікрорайону Хутір і до західної околиці Глібівки, розкинулася чимала супіщана гряда. Вона є системою, завширшки 0,4—0,5 км, невисоких підвищень та незначних западин, що тягнуться в широтному напрямку вздовж північного річища Пеховки на 1,6—1,8 км: від меліорованої широкої заплави притоки (чи стариці) на заході до місця злиття південного та північного річищ Пеховки на сході (рис. 1). Нині практично вся поверхня цього пасма заліснена, окрім південно-західної частини, яку займають будівлі колишньої молочно-товарної ферми. Ґрунтова дорога, що веде до сучасного переїзду через північне річище Пеховки (у XIX ст. у цьому місці, трішки західніше, стояв водяний млин), умовно розділяє пасмо на дві частини. У межах східної виявлено чотири археологічні пам'ятки (рис. 6: 1—4).

Димер 6, багатощарове поселення. Розташоване за 260 м на схід від згаданої ґрунтової дороги та за 130 м на південний схід від переїзду через Пеховку (рис. 1: 7; 6: 1). Займає східну та центральну ділянки невисокого, до 1 м над рівнем заплави, підвищення тераси правого берега північного річища Пеховки. Артефакти зібрано переважно в протипожежних борознах на площі 0,1 га (70 × 15 м, довгою віссю орієнтована в широтному напрямку).

Серед знахідок — переважно стінки ліпного посуду доби бронзи—раннього залізного віку. Стінки здебільшого червоно-цегляного кольору зовні та світло-коричневого зсередини, з домішкою дрібної жорстви та слюди в тісті (рис. 5: 13, 14, 16, 17). Поміж них трапилася стінка темно-коричневого, майже чорного, кольору з обох боків, орнаментована т. зв. «перлиною» — ненаскрізним вдавленням паличкою (рис. 5: 15). Також тут підібрано уламки гончарної кераміки доби раннього модерну та два дрібні металургійні шлаки.

Поодинокі дрібні фрагменти ліпних стінок траплялися й західніше від цього пункту (рис. 6: b). А один із місцевих мешканців достовірно на цій же ділянці — «в районі русла річки Пеховки за Хутором, де... був водяний млин» — знайшов два вістря стріл скіфського часу (Алексеев 2016, с. 27, фото 2: 3)⁵.

Димер 7, багатощарове поселення. Займає схоже підвищення правого берега північного річища Пеховки за 70 м на схід від попереднього пункту (рис. 1: 8; 6: 2). Обидва узвишся розділяла обводнена улоговина — ложе невеличкого потічка, що і стало підставою розділити ці дві пам'ятки. На невеликій ділянці розміром 40 × 15 м (0,05 га) у центральній частині узвишся зібрано керамічні матеріали доби бронзи—раннього заліза та давньоруського часу.

Перші представлені трьома різновидами ліпних стінок: бежево-коричневого кольору з тріщинками-павутинками зовні, випаленими майже до чорного з внутрішнього боку (рис. 5: 18), червоно-цегляного кольору зовні та насичено коричневого відтінку зсередини (рис. 5: 19), темно-сірого чи чорного кольору з обох боків (рис. 5: 20). У керамічному тісті всіх різновидів присутня домішка доволі чималих фрагментів жорстви, а у фрагментів цегляного кольору — ще і крихтих включень слюди. Великокнязівська доба репрезентована фрагментами вінця горщика другої половини XI ст. (рис. 5: 21), покритишки (рис. 5: 22) та кількома дрібними стінками гончарного посуду.

Димер 8, поселення давньоруського часу. Займає східний край гряди в місці злиття північного та південного річищ Пеховки (рис. 1: 9; 6: 3). Артефакти давньоруського часу зафіксовано на вільній від насаджень ділянці між заплавою та лісом розміром 400 × 40—110 м (3 га), орієнтованій із півночі на південь. Не визначеними залишаються західні межі пам'ятки, оскільки серед лісової підстилки підйомний матеріал не простежений.

На поверхні супіщаного ґрунту, переважно вкритого мохом та рідким невисоким трав'яним сухостоєм, зібрано вінця гончарних горщиків кінця X — першої половини XI ст. (рис. 5: 24—26), кінця XI — початку XII ст. (рис. 5: 28—31),

5. Вістря стріл на фото можна датувати кінцем VII — серединою VI ст. (Мелюкова 1964, с. 18, 19, табл. 6), або більш широко — у межах початку VIII — початку V ст.

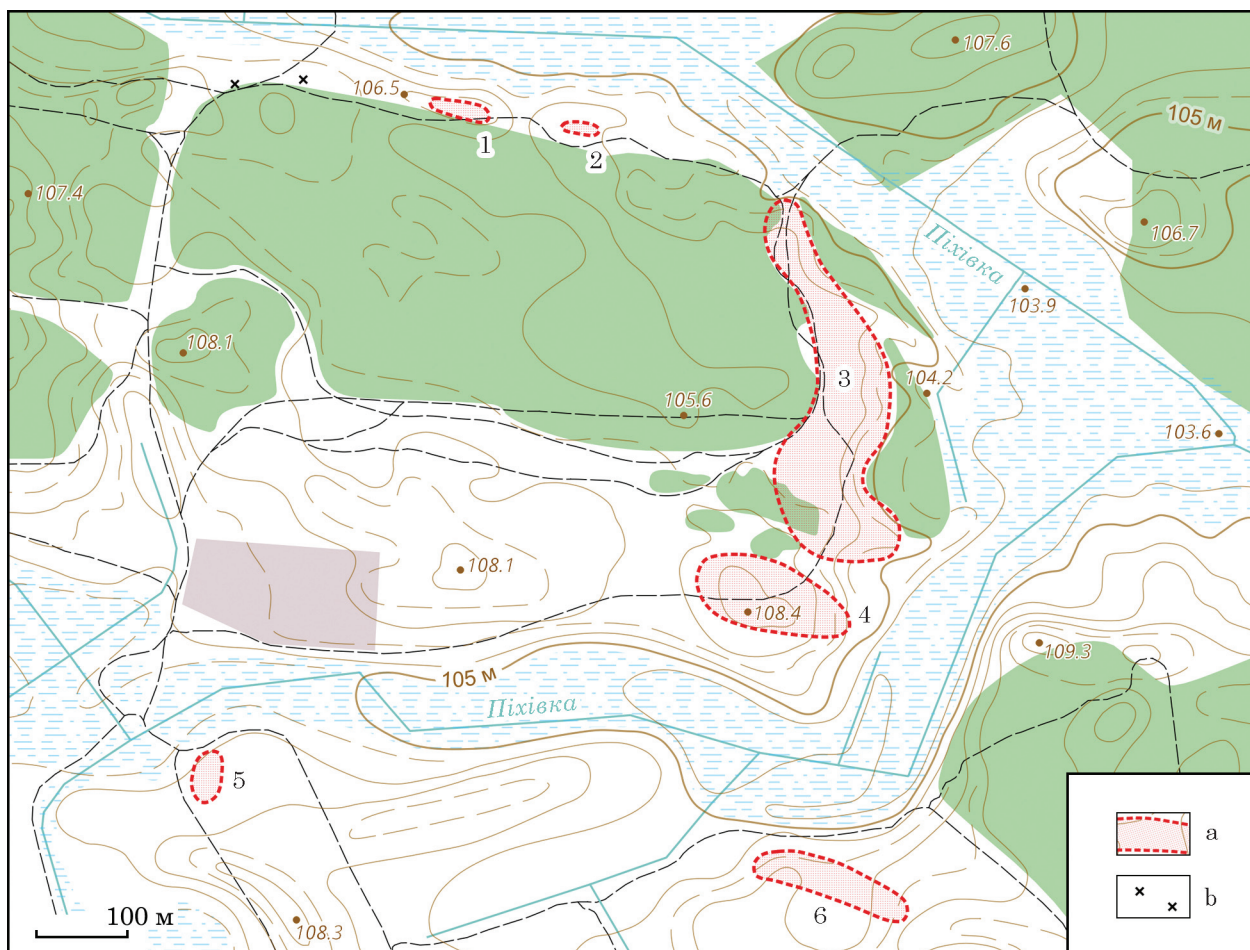

Рис. 6. Розташування пам'яток на північний схід від Димера: 1 — Димер 6; 2 — Димер 7; 3 — Димер 8; 4 — Димер 9; 5 — Глібівка-Димер 1; 6 — Глібівка-Димер 2. Умовні позначення: а — межі пам'яток; б — поодинокі знахідки

Fig. 6. Site to the north-east of Dymer: 1 — Dymer 6; 2 — Dymer 7; 3 — Dymer 8; 4 — Dymer 9; 5 — Hlibivka-Dymer 1; 6 — Hlibivka-Dymer 2. Symbols: a — boundaries of the site; b — single finds

XII ст. (рис. 5: 32—35, 37), межі XII — першої половини XIII ст. (рис. 5: 36), численні фрагменти стінок та денець, уламок точильного каменю (рис. 5: 23). Кераміка здебільшого білоголиняна, із рожевим чи червоним відтінком. У південній частині розвіданої площі пам'ятки концентрація артефактів більша.

Саме тут містилася дуже схожа на розкоп яма квадратної форми з округлими кутами розміром приблизно 7×7 м (щоправда, цілком можливо, що це котлован сучасної землянки). Відвали навколо неї вже встигли оплитви та задернуватися (рис. 7: 1). На одному із бортів лежали акуратно складені гіркою уламки кераміки (саме звідси походить найбільший фрагмент вінця, див.: рис. 5: 37) та безформні рештки зіглілих виробів із заліза. Зауважимо, що на площі пам'ятки ми нарахували до 50 різночасових копанок скарбощуків розміром 25×25 см. Аналогічні ямки спостерігалися й у межах лісу західніше розвіданих меж поселення.

Димер 9, не визначена. Пам'ятка розташована південніше попереднього пункту. Займає підвищення лівого берега в місці, де південне річище

Пеховки робить вигин із заходу на північ перед злиттям із північним річищем. Узвишшя підіймається над рівнем заплави на 4 м, а над рівнем поверхні пам'ятки Димер 8 — на 1,5 м (рис. 1: 10; 6: 4). Площа пам'ятки задернована, вкрита густою лучною рослинністю. Ґрунт на пам'ятці також супіщаний, але доволі гумусований, чим відрізняється від білого піску попереднього пункту.

Межі пам'ятки виділено за поширенням скарбощукацьких ям (рис. 7: 9, 10). На площі приблизно 1 га (175×40 —70 м) зафіксовано чималу кількість нещодавніх копанок (рис. 7: 7, 8) та ям, що мають вигляд правильних шурфів-розкопів розміром орієнтовно 1×1 — 1×3 м (рис. 7: 2, 3). Поміж ними містяться і вже задерновані пошкодження чималого масштабу (рис. 7: 4). Між тим, ні на поверхні узвишшя, ні серед пошкоджених копаками ділянок ґрунту, культурні артефакти практично не фіксувалися, окрім кількох крихтих уламків кераміки, за якими неможливо визначити культурно-хронологічну належність та тип пам'ятки. Пункт потребує повторного обстеження й шурфування. Можливо, обидві пам'ятки (Димер 8 та 9) є різними функціональними ді-

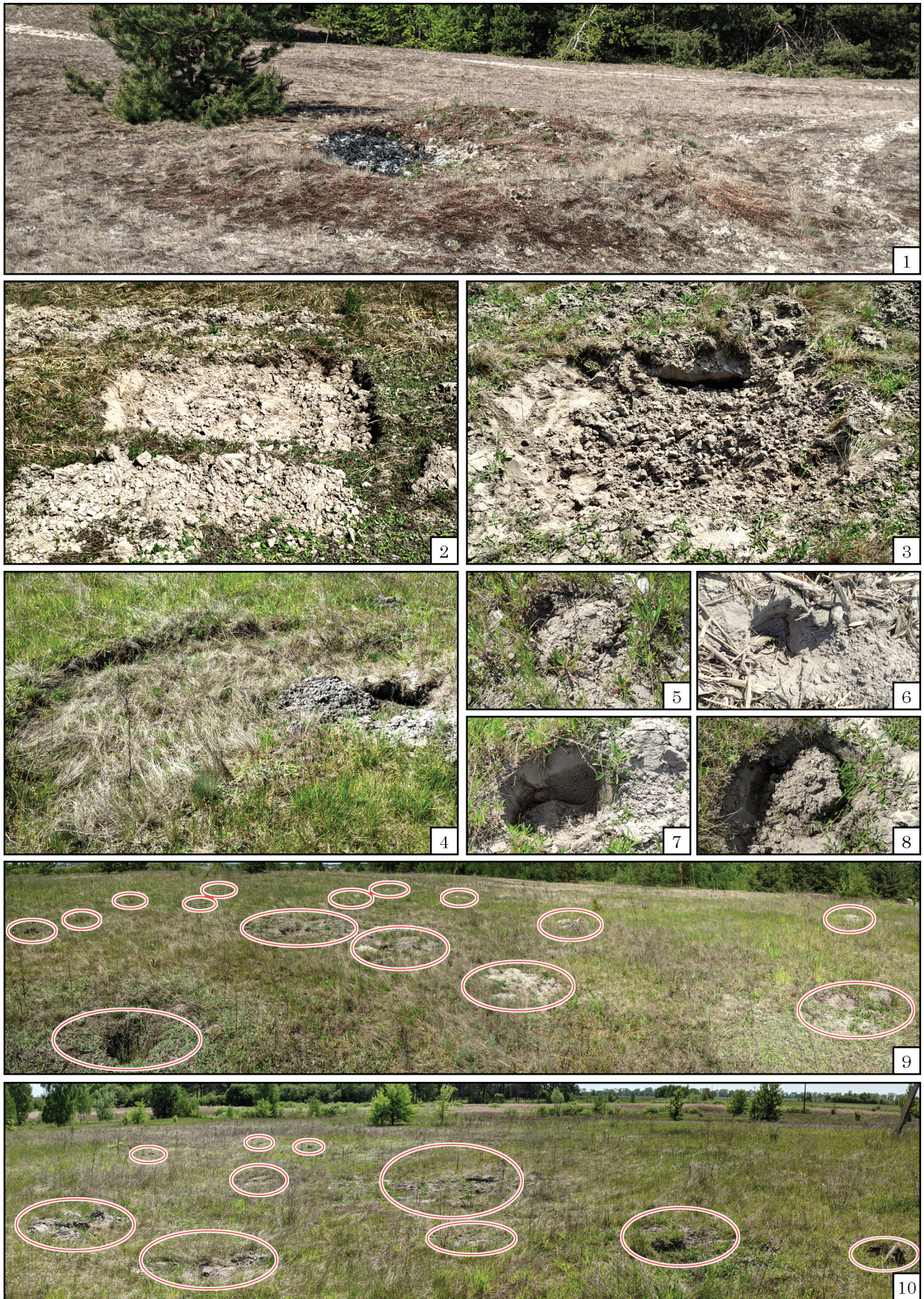

Рис. 7. Пошкодження культурного шару пам'яток, як наслідок детекторного пошуку: 1 — розкоп на поселенні Димер 8; 2—4 — шурфи на поселенні Димер 9; 5—8 — ями від лопат (Димер 5, Козаровичі (Вільжин), Димер 9); 9—10 — західна і східна частини пам'ятки Димер 9, червоним обведені місця пошкоджень

Fig. 7. Damage to the cultural layer of archaeological sites as a result of detector search: 1 — Dymer 8, excavation; 2—4 — Dymer 9, pits; 5—8 — shovel pits (Dymer 5, Kozarovychi (Vilzhyn), Dymer 9); 9—10 — Dymer 9, western and eastern parts, the damage sites are marked in red

лянками єдиного давнього населеного пункту, наприклад, селитебної та сакральної зон.

Глібівка-Димер 1, поселення доби бронзи—раннього залізного віку. Розташоване за 1 км на схід від північно-східної околиці мікрорайону Хутір, 1 км на північ від східної околиці Димера та за 1,1 км на захід від кладовища с. Глібівка, на землях Глібівського старостинського округу (рис. 1: 11; 6: 5). Займає схил мисоподібного виступу тераси правого берега південного річища Пеховки. Розвідані розміри пам'ятки 90 × 20 м (0,14 га).

На поверхні задернованого поля зібрано з двох десятків стінок ліпного посуду переважно світло-коричневого чи цегляного кольору із домішками в тісті жорстви різного розміру та піску (рис. 5: 39—45). Поміж них трапився один крихітний фрагмент ліпного вінець (рис. 5: 38). Цілком імовірно, що основна частина поселення лежить західніше, простягаючись до краю мису вздовж берегової тераси. На сьогодні ця ділянка не розкопується, її поверхня зайнята багатолітніми рослинами, що перешкоджає поверхневому огляду.

Глібівка-Димер 2, багатошарове поселення. Лежить за 580 м на схід від попереднього пункту та за 360 м на захід від кладовища Глібівки, на землях Глібівського старостинського округу. Займає схил тераси правого берега південного річища Пеховки, навпроти пам'ятки Димер 9 (рис. 1: 12; 6: 6).

Знахідки зібрано на ріллі на ділянці розміром 175 × 40 м (майже 0,6 га), орієнтованій вздовж річища із заходу на схід. Концентрація знахідок незначна. Ранній залізний вік репрезентований одним фрагментом вінець (рис. 5: 46) та кількома стінками (рис. 5: 47, 48) ліпного посуду. У керамічному тісті помітні домішки піску. Ранній модерн і новий час представлені уламками вінець та стінок гончарного посуду і двома фрагментами металургійних шлаків⁶.

Завершуючи огляд зауважимо, що наші роботи — це перші наукові археологічні дослідження, здійснені на теренах селища Димер та в його найближчій околиці. У підсумку вдалося виявити та обстежити 12 раніше невідомих археологічних пам'яток, з'ясувати їх межі та топографію, встановити культурно-хронологічну належність. Переважна більшість досліджених пунктів є багатошаровими поселеннями з матеріалами доби бронзи, раннього залізного віку, давньоруського часу та ранньомодерного періоду. Варто підкреслити високу концентрацію пам'яток на порівняно невеликій за площею території, охопленій

6. Ще з XIX ст. побутує здогад, що назва сучасного населеного пункту походить від турецького слова *demir* — залізо. З цього слідує припущення, що містечко виникло як центр залізобного виробництва (Похилевич 1887, с. 25; Rawita-Gawronski 1888, s. 369; порів.: Алексєнко 2016, с. 50—51, 53—57). Але поки що ці гіпотези не знаходять археологічних підтверджень. Наша розвідка зафіксувала лише поодинокі металургійні шлаки дрібних розмірів на трьох пам'ятках.

короткотривалими дослідженнями. Загалом віддаль між сусідніми синхронними пам'ятками не перевищує двох кілометрів, що свідчить про доволі високу щільність заселення узбережжя Пеховки упродовж зазначених історичних епох. Також нам вперше вдалося виявити та зафіксувати надійно діагностовані матеріали давньоруського часу та подальших епох у центральній історичній частині Димера, що є визначальним для дослідження питання зародження й ранніх етапів становлення містечка.

Однак виявлені пам'ятки потребують продовження досліджень задля уточнення інформації щодо меж поширення підйомного матеріалу, з'ясування стану збереженості та потужності культурних нашарувань, поповнення колекції знахідок тощо. Для взяття пам'яток на державний облік та внесення до реєстру культурної спадщини необхідно створити пам'яткоохоронну документацію.

Вкотре доводиться констатувати, що найбільшою загрозою для археологічної спадщини на сьогодні залишається неконтрольована і всеосяжна діяльність копачів-детектористів. Вражає масштаб цього явища. Культурний шар на площі всіх без винятку обстежених пам'яток, навіть тих, що займають присадибні городи в межах містечка, мав сліди численних, систематичних і свідомих руйнацій (рис. 7). Свіжі копанки зафіксовані навіть навесні 2022 р., всього за місяць-півтора після визволення півночі Київщини від російських військ, попри розміщені таблички з попередженнями щодо потенційного мінування території. Пошук археологічних артефактів широкими верствами місцевого населення давно набув загрозливих розмірів: «З появою у вільному продажі металощукачів значно зросла кількість людей, які з приладами обходять практично всі доступні території навколо Димера. Усамому населеному пункті розвідку проводять переважно на власних городах після збору урожаю або рано-навесні» (Алексєнко 2016, с. 47). На жаль, шукачі з детектором не усвідомлюють шкоди, яку завдають нерухомих пам'яткам археології, не вважають таку діяльність протиправною й розглядають її швидше як хобі.

Проблема локалізації замку. З кінця XIX ст. усталилася думка, що Димер осадив 1582 р. острозький зем'янин Петро Білчинський⁷ на «ходичовській пустці» серед ґрунтів де-

7. Білчинські (Билчинські) — дрібний шляхетський рід, ленники князів Острозьких, що тримали за вистугу с. Білчин і володіли нерухомістю в Острозі (Тесленко 2008, с. 122, 124, 133; 2010b, с. 234; Уляновський 2012, с. 1205). З фрагментарних згадок Петра Білчинського відомо, що він представляв князя в судах різних інстанцій, й упродовж 1590-х рр. посідав уряд дубенського старости Острозьких (Іванишев 1863, с. 56—61; Тесленко 2008, с. 124, 125; 2010a, с. 149). Г. Літвін стверджує, що після продажу димерських маєтностей він переїхав до Литви (Litwin 2000, s. 99).

мидовських (Rulikowski 1881, s. 246), що здавна належали Київському замку (Похилевич 1887, с. 25; red. Jabłonowski 1897, s. 195; Клепатский 1912, с. 367). Імовірно, надання виклопотав для свого слуги князь Василь-Костянтин Острозький і заселення цієї пустовщини мало відбутися за певною домовленістю з київським воєводою (Кемпа 2023, s. 638), який зрештою і став власником димерських маєтностей орієнтовно до 1603 р., коли Петро Білчинський відступив їх своєму патрону. Утім, актовий документ, який би засвідчував надання Білчинському, до сьогодні так і не опублікований: Е. Руліковський не називає своє першоджерело⁸. У подальших дослідженнях автори або обмежуються лише цитуванням польського історика, авторитетного знавця минувшини Київщини (напр.: red. Jabłonowski 1897, s. 123—124, 152, 524, 582; Bobiński 2000, s. 285—286; Кемпа 2023, s. 638, 881), або констатацією факту осадження 1582 р. (напр.: Гриценко, Піпченко, Сокуренько 1971, с. 376; Шевченко 2004, с. 385; Яковенко 2008, с. 122).

Однак у наукових працях останніх двох десятиліть знаходимо твердження, що Василь-Костянтин Острозький набув Вільськ (чи його частину) та Димер на Київщині у Василя Халецького у 1575 р. (напр.: Кемпа 2003, s. 99; Кемпа 2009, с. 210, 282; Горобець 2009, с. 162; Ульяновський 2012, с. 720). Утім автори, на жаль, також не підкріплюють інформацію щодо придбання відсилками до актових матеріалів. Г. Літвін засвідчує, що Димер після Люблінської унії тримав «якийсь Ганкевич (Hankiewicz)» (Litwin 2000, s. 99), що запевчує З. Анусік, який є прибічником версії Е. Руліковського (Anusik 2008, s. 164). З'ясування обставин виникнення Димера й перших років його історії потребує поглибленого новітнього джерелознавчого дослідження, яке б полягало в пошуку та публікації документальних підтверджень означених вище свідчень та залученні ширшого кола актових документів.

Проте після купівлі в Білчинського князі Острозькі приєднують Димер до своїх володінь як алод (Litwin 2000, s. 99). Зокрема, маєтність фігурує в акті розподілу майна князя Василя-Костянтина між його синами Янушем та Олександром у березні—травні 1603 р., за яким Димер, разом з іншими землеволодіннями на Київщині, дістався останньому (Ковальський 1975, с. 127; Ковальський 1998, с. 116; Кемпа 2009, с. 219; Ульяновський 2012, с. 1260; Кемпа 2023, s. 664). Утім, Острозькі розуміли хиткість своїх прав на цю власність: «Димер

містечко або Ходичів. На той Димер право непевне. Якщо комусь перейде [у власність?], то виплати за нього не буде»⁹ (Działy... 1603, ark. 11 zw.). Зауважимо, що саме в цьому документі Димер вперше названий містечком, що дає змогу нам передбачати наявність примітивних укріплень¹⁰, наприклад, — частоколу навколо господарського двору.

У січні 1621 р. відбувся поділ спадкових земель князя Олександра Острозького між його доньками, унаслідок якого Димер відійшов до найменшої Анни-Алоїзи, заміжньої за великим гетьманом литовським Яном Каролем Ходкевичем (Długosz 1969; упоряд. Ворончук 2001, с. 73—74; Кемпа 2023, s. 667, not. 2367). Анна-Алоїза продала Димер своїй зовиці (сестрі чоловіка) Ганні Корецькій із Ходкевичів¹¹, від якої той перейшов до сина — князя Кароля Корецького, каштеляна волинського (Rulikowski 1881, s. 246; red. Jabłonowski 1897, s. 524, 582, 585; Bobiński 2000, s. 286; Litwin 2000, s. 102). У 1628 р. Анджей Міскевич, димерський орендар, сплатив до коронного скарбу податок за ці землі від імені Кароля Корецького (ред. Антонович 1886, с. 373; red. Jabłonowski 1894, s. 73; Козюба 2019, с. 207, 229, 251). Є свідчення, що Корецькі тримали Димер ще у 1635 р. (Litwin 2000, s. 106).

У 1613 р. підкоморій київський Самійло Горностай, якому вже належали Козаровичі та Глібівка, здобув королівську згоду на позитивну оренду Демидова з околицьними землями. Після його смерті у 1618 р. цими маєтностями опікувалася його дружина Теофілія з Горайських, яка у 1629 р. здобула дозвіл на Демидів для свого сина Михайла (Rulikowski 1913, s. 129; Bobiński 2000, s. 95). Горностаї вважали димерські маєтності частиною демидовської волості й розпочали судові процеси з князя-

9. Переклад Н. Білецького. Оригінал: «Demir miasteczko alias Chodyczow. Na który Demir prawo nie pewne iesliby odesło nagroda za nie nie ma bydz».

10. Замок згадує Е. Руліковський, описуючи події середини XVII ст., але не вказує на час його побудови (Rulikowski 1881, s. 246, 247). Для О. Мальченка (порів.: 2001, с. 136—137), імовірно, статус містечка є достатньою ознакою наявності укріплень: за його припущенням замок у Димері звали за князів Корецьких (2001, с. 59).

11. Існує певна плутанина з датою переходу маєтності від Острозьких до Корецьких. О. Яблонівський, напевно услід за Е. Руліковським, явно помилково кілька разів датує цю подію 1605 р. (red. Jabłonowski 1897, s. 524, 582, 585). Г. Літвін то засвідчує, що Корецькі контролювали Димер ще до 1627 р., до смерті Кшиштофа Фалецького, з яким позивалися за ці землеволодіння (Litwin 2000, s. 102), то стверджує, що Острозькі поступилися маєтністю Корецьким тільки у 1635 р. (Litwin 2000, s. 192). Правдоподібно, що подія відбулася між 1621 та 1626 рр. (Anusik 2002, s. 245), імовірно ближче до 1625 р. (red. Jabłonowski 1897, s. 670; Bobiński 2000, s. 286).

ми Корецькими (Rulikowski 1881, s. 246; red. Jabłonowski 1897, s. 525; Bobiński 2000, s. 286).

Водночас королівська канцелярія трактувала Димер як коронні володіння й у 1620 р. видала привілей на ці землі Кшиштофу Фалецькому¹², а після його смерті — Яну Бонк-Лянцкоронському¹³ у 1627 р. (Litwin 2000, s. 84, 102, 106). У 1631 р. димерські маєтності набули статус староства, а його першим державцем, попри привілей Бонк-Лянцкоронському, став Єжи Лясота¹⁴.

Імовірно, на початок 1630-х рр. склалася така ситуація, за якою на Димер одночасно мали певні привілеї чотири претенденти: Кароль Корецький, Горностаї, Ян Бонк-Лянцкоронський та Єжи Лясота. Зрештою право на староство виборов Ян Бонк-Лянцкоронський (Litwin 2000, s. 106; Anusik 2002, s. 246), який і тримав його пожиттєво, а по його смерті у 1647 р. привілей набув староста скальський Станіслав Лянцкоронський, у майбутньому — воєвода руський (1652—1656) та польний гетьман коронний (1654—1657) (Rulikowski 1881, s. 246; Boniecki 1909, s. 337; Przyboś 1971).

Із початком польсько-козацьких війн Димер став одним із осередків збору й дислокації козацьких загонів (Rulikowski 1881, s. 246). У XVII ст. місто, імовірно, практично повністю знищувалося принаймні двічі: в 1630 р. старостою овруцьким Самійлом Лящем (Похилевич 1887, с. 26; Rawita-Gawronski 1888, s. 369; Щербак 1989, с. 35) та у 1651 р. загонами Вінцента Гонсевського під час київської кампанії Великого гетьмана Литовського Януша Радзивілла (Rulikowski 1881, s. 246; Мальченко 2001, с. 137; про перебіг подій див.: Грушевський 1928, с. 323—327).

1668 р. після Підгаєцької угоди великий коронний гетьман Ян Собеський відправив на Київське Полісся полковника Яна Пива-Запольського, який відбудовує та зміцнює поруйнований *старостинський замок*, імовірно пристосовує його для оборони від артилерії, укріплює гарматами (Rulikowski 1881, s. 247; Majewski 1981). У Димері, з якого контролювалося польсько-російське прикордоння та Київське Полісся, квартирувалася польська залога, а її першим комендантом став Ілля Новицький, у майбутньому — полковник охотницького війська (Сокирко 2004, с. 196—199).

Після укладення Журавненського договору Димер упродовж 1676—1679 рр. був резиденцією гетьмана Правобережної України Остапа Гоголя (Крикун 1999, с. 46—49, 53). У 1693 р.

12. Мазовецький шляхтич і королівський ротмістр, за Г. Літвіном (Litwin 2000, s. 102, 192). Можливо, скарбник варшавський, котрий згадується у 1617 р. (Uruski 1907, s. 5).

13. Королівський ротмістр, підстолий галицький (Boniecki 1909, s. 348—349; Litwin 2000, s. 106).

14. Підкоморій київський, дідич Гостомеля (Boniecki 1911, s. 34).

відновлене староство Димерське, привілей на яке за сумлінну службу набув ротмістр панцирної хоругви Криштоф Ласко (Rulikowski 1881, s. 248). У 1703 р. Димер взяв приступом Семен Палій і зруйнував місто й *замок* (Похилевич 1864, с. 12). По тому укріплення поновили, оскільки *замок* згадується під час люстрацій Димерського староства 1765 та 1789 рр. (ред. Щербина 1867, с. 145, 450, 454).

Описи старостинського замку XVII ст. та фортеці польської залози на його місці допоки не опубліковані: їх потрібно шукати серед інвентарів, орендних договорів, тестаментів власників містечка та димерських державців, поміж інших актових документів, хронік та описів подій, листування очевидців тощо. Натомість люстрації другої половини XVIII ст. доволі докладно змальовують стан замку та його господарчих будівель, хоч практично не містять підказок щодо точного його місцерозташування.

За люстрацією 1765 р. *замок*, оточений рівчаком та палісадом, розташовувався на рівному місці над Рудою (імовірно, назва річки чи стариці), мав нову в'їзну браму з двома сторожками, посеред дитинця містився старий будинок на чотири покої зі скарбницею, на подвір'ї — пекарня, кухня, комора, стайня, возовня і криниця. Перед замковою брамою розташовувався новий осідок старости з будинком на два ганки, оточений частоколом (ред. Щербина 1867, с. 145; Rulikowski 1881, s. 249).

Люстрація 1789 р. описує огорожений дубовим палісадом *двір* над річкою Пеховкою, посеред якого — будинок на п'ять кімнат із гардеробною та флігелем в одну кімнату з альковом; згадані кухня на два приміщення та брама із двома сторожками. Позаду замку розміщувався фільварок із двома будівлями, стайнею, коморою, зерносковищем, возовнею і льохом, за яким містилися тік (гумно) з корівником (ред. Щербина 1867, с. 454). Далі згадуються дві греко-унійні церкви, заїжджий двір, єврейська школа. Здається, що вони, як і фільварок, розташовувалися поруч з укріпленим частоколом двором, а це дає змогу попередньо локалізувати останній у центрі сучасного містечка.

Е. Руліковський, коментуючи цю ж люстрацію, перераховує «*двір, званий замком*» над Пеховкою, дві церкви, синагогу, корчму, п'ять крамниць, млин (Rulikowski 1881, s. 250). Він також згадує напівзруйновані вали та льохи для пороху, але цю інформацію, на нашу думку, він запозичив із праці Л. Похилевича.

Автор «Сказання» вважав, що появу фортифікації містечка потрібно пов'язувати з періодом, коли Димер був гетьманською резиденцією за Остапа Гоголя. Рештки цитаделі Л. Похилевич достовірно спостерігав на власні очі: «*Крім валів і ровів тепер видно напівзруйновані льохи, імовірно порохів. Тутешні старці розповідають, що в колишній фортеці було дві гармати: одна на високому насипі звернена до*

півночі, інша над погребом спрямована на південь» (1864, с. 11—12)¹⁵.

Використання істориками XIX ст. різних термінів для означення укріплень помешкання старост та козацької чи польської залог породжує здогад, ніби замок і фортеця — це два відокремлені фортифіковані об'єкти, що розташовувалися в різних частинах містечка. Приміром, саме на цьому ґрунтується позиція місцевого краєзнавця Г. Алексеєнка, який вважає (2016, с. 102, 141; 2019, с. 35), що замок займав підвищення лівого берега річки Пеховки біля сучасного ставка, яке нині забудоване кварталом багатоповерхівок (№ 59—65 на вул. Соборна). Фортецю ж він розміщує на протилежному правому березі Пеховки, на пагорбі «то правій стороні сучасної дороги Димер—Київ», який нині зайнятий приватною забудовою. Приводом до локалізації на цьому місці цитаделі стали знайдені тут каблучка із бронзи, польські монети та гарматне кам'яне ядро (Алексєєнко 2019, с. 12, 35, 123—124). Натомість у центрі сучасного містечка, на місці нинішньої фабрики «Ярослав», дослідник поміщає будинок-оселю гетьмана Остапа Гоголя (Алексєєнко 2016, с. 151; 2019, с. 379).

Сучасне містечко займає витягнутий із заходу на схід мисовий відріг, який перерізає широку заболочену річкову долину. Річище Пеховки, огинаючи стрілку цього мису, робить підковоподібний звив (меандр) на 180°, на місці якого утворений ставок (рис. 1). Навіть за першого побіжного погляду на сучасну топографічну мапу чи супутникове зображення Димера саме ця стрілка мису передусім привертає увагу як гіпотетичне місце для розміщення середньовічної фортифікації. Природний захист із трьох сторін надавав можливість звести тут укріплення із найменшими трудовитратами.

Майданчик мису має розміри 140 × 110 м, орієнтовну площу — 14,2 га. Висота поверхні майданчика над рівнем водяного плеса орієнтовно становить 1,5 м (рис. 8: 1). Поверхня мису задернована, центральна частина вільна від забудови чи насаджень, тоді як вздовж периметру майданчика та на його схилах ростуть листяні дерева та чагарники. У напільній частині, із північного заходу, проходить ґрунтова алея, обсаджена з обох боків деревами та кущами. На схід від неї облаштовані лавки для відпочинку

15. Зауважимо, що через 10—25 років після публікації «Сказань» Димерське волосне правління не надало інформації щодо решток укріплень, принаймні їх не згадав у своїй праці В. Антонович (1895, с. 15). Анкетування волосних правлінь щодо археологічних пам'яток здійснене у 1873 р. Центральним статистичним комітетом та у 1888 р. Московським археологічним товариством. Правдоподібно, що на той час рови та вали уже знівельювали і про них забули. Це може слугувати непрямым доказом, що укріплення розташовувалися в центральній частині містечка (тому й були знищені), оскільки, як показують відомі топографічні мапи, місцевість на східній околиці Димера (про що нижче) лишалася незабудованою до кінця XIX ст.

ку (рис. 8: 2, 4). У північно-західному куті розміщений невеликий насип 0,5—0,8 м заввишки (рис. 8: 3), який відзначений на топографічній мапі масштабу 1 : 10000. Схожий насип, але дещо нижчий — до 0,3—0,4 м у висоту, помітний і в південно-східному куті майданчика. На захід та північний захід від алеї пролягає рівчак до 1,5—2 м завглибшки (рис. 8: 4), ложе якого на момент обстежень не заповнювалося водою.

Заманливо вбачати в цих насипах та рівчаку рештки валу й рову середньовічного укріплення. Але стрілка мису, як і територія в напільній частині західніше, зазнали чималого антропогенного перетворення в середині XX ст. Зокрема, ставок на Пеховці облаштували наприкінці 1950-х рр. (на жодній відомій нам топографічній мапі початку XIX — середини XX ст. ставок у цьому місці не позначений). Тоді ж і надали мису сучасну конфігурацію, нагортаючи землю із річища на площину майданчика, формуючи його обриси й берег водойми (Алексєєнко 2019, с. 291). Приблизно водночас зведені будинки № 59—65 кварталу багатоповерхівок на вул. Соборна. Достовірно, що природний ландшафт цієї території був перепланований чи пристосований відповідно до потреб будівництва та експлуатації житлового комплексу. Можливо, тоді ж прокопаний і рівчак для водовідведення чи як додаткове річище Пеховки.

Мис оглядався принаймні тричі в різні пори року. Щоразу на майданчику та схилах фіксувалися відкриті для спостережень ділянки ґрунту (різноманітні борозни та перекопи, вирви від коліс автомобілів, вивали кореневищ чагарників, природні ерозійні промоїни тощо), але жодного археологічного артефакту, навіть крихітного уламка кераміки, тут не знайдено. З аналогічним результатом обстежені терени на північ та схід від ставка, на яких проводилися роботи з облаштування парку, а також клаптики городів, ділянки клумб та схили тераси в північній і західній частинах кварталу багатоповерхівок на вул. Соборна (рис. 1: b). Отже, розміщення укріплення часів середньовіччя на лівому березі Пеховки, у районі сучасної водойми в східній частині Димера, нашими дослідженнями не підтверджується. Але щоб цілковито підкріпити отримані результати, потрібно організувати систематичні археологічні спостереження та шурфування цієї території.

Наостанок висловимо кілька авторських міркувань щодо локалізації середньовічного укріплення. По-перше, терміни «замок» і «фортеця», на нашу думку, вживалися для означення одного й того ж об'єкту в різні історичні періоди. Укріплення розташовувалося приблизно в одному й тому ж місці, і трансформувалося (перебудовувалося, зміцнювалось, розширялося тощо) відповідно до вимог часу чи зміни функціональної ролі містечка. Не можна відкидати й варіант, що в певні етапи розвитку місто могло мати дворівневу систему фортифікації: внутрішню та зовнішню укріплені частини (замок і фортецю відповідно).

Рис. 8. Димер, пошуки замчища: 1 — майданчик мису біля ставка, фото із півдня; 2 — майданчик мису, фото із північного заходу; 3 — насип у північно-західному куті майданчика; 4 — рівчак з напільного боку

Fig. 8. Dymer, searching for a castle: 1 — cape site near the pond, photo from the south; 2 — cape site, photo from the northwest; 3 — embankment in the northwest corner of the site; 4 — ditch from the west and northwest

По-друге, найдавніше поселення, імовірно, постало на місці броду чи перевозу в найбільш вузькому місці широкої заболоченої долини Пеховки. Укріплення в цьому пункті мало здійс-

нювати контроль не тільки за переправою, а й за двома шляхами: на північ через Горностайпіль до Чорнобиля та на захід до перевозу через Здвиг у районі сучасної Катюжанки. Най-

більш вдалим для розміщення укріплення, як нам здається, є центральна частина сучасного селища. Топографічно це більш сприятливе місце, ніж береги Пеховки східніше, хоча б тому, що воно на 4—6 м вище (якщо б замок чи фортеця розташовувалися біля ставка, їх було б зручно обстрілювати саме звідси). Це панівна точка в районі передбачуваної переправи, з якої зручно контролювати місцевість.

Цілком можливо, що поселення Димер 1, виявлене поруч з територією швейної фабрики ТОВ «Ярослав», якраз і маркує місце розташування укріплення. На користь цього можуть свідчити як загалом висока насиченість знахідками площі пам'ятки, так і неабияка частка столового посуду серед підйомного матеріалу.

Зрештою на сучасному етапі розвитку історичних та археологічних знань про Димер, остаточно вирішити питання локалізації укріплення часів середньовіччя неможливо. Його розв'язання потребує реалізації двох ключових завдань: а) формування сучасного корпусу джерел з історії Димера, що передбачає послідовний пошук різноманітних архівних, актових і історико-картографічних документів та їх наукове опрацювання й публікацію; б) організації доволі масштабних систематичних стаціонарних археологічних досліджень на теренах містечка.

Курганні некрополі. У довідкових та енциклопедичних виданнях поширене твердження, здебільшого без згадки першоджерела, що «за археологічними даними, поселення на місці Димера виникло у X—XII ст.», про що свідчать «*близько 65-ти курганів над р. Ірпінь*» (Гриценко, Піпченко, Сокурченко 1971, с. 376; Шевченко 2004, с. 385; Піпченко, Самохвалова 2007, с. 587; Димер... 2024).

Інформація про кургани та їх кількість запозичена з першого розділу праці В. Антоновича (1893, с. 3), в якому дослідник окреслив межі поширення «древлянського» поховального обряду, обмежуючи його просування на сході лівим берегом р. Ірпінь. Проте в іншій своїй роботі — фундаментальному зведенні археологічних пам'яток Київської губернії, учений вказує навколо Димера лише 34 кургани, в урочищах: Ясокори — 2, Єрковщина — 2 та Матафієва Гадичівка — 30. Ще один насип із власною назвою Котова могила розміщувався обабіч шляху на Димерську Рудню (Антонович 1895, с. 15, мапа-додаток). Утім, суперечність щодо різної кількості курганів у двох працях, що готувалися майже одночасно, зникає, якщо до 35 насипів додати ще 30 у трьох пунктах¹⁶, розташованих на теренах Радомисльського повіту між лівим берегом Тетерева та кордоном повіту Київського. Правдоподібно, що в першій монографії автор адаптував інформацію, прив'язавши відомі курганні могильники між Тетеревом і Димером до останнього.

16. Сухолуччя — 20 курганів, Злодіївка (Любимівка) — 8, Леонівка — 2 (Антонович 1895, с. 7).

Дані про кургани в урочищах Ясокори та Єрковщина В. Антонович почерпнув із волосних анкет. На топографічній мапі середини XIX ст. масштабу одна верста в дюймі помітні дві позначки, схожі на символи курганних насипів властивих для ранніх мап, виконаних у техніці штрихування (беріштрихом). Обидва знаки розміщені на правому березі Пеховки на північний схід від містечка: один орієнтовно за 1,2 км, інший — на місці сучасного кладовища Глібівки. Можливо, ці позначки й маркують дві курганні групи в згаданих урочищах.

Уроч. Матафієва (Матвійова?) Гадичівка знає з праць Л. Похилевича. Автор згадує «багато невеликих могилок, що поросли віковими деревами». В. Антонович додатково уточнює кількість насипів, імовірно, за інформацією з тих же волосних анкет. Урочище розташовувалося на північний захід від Димера, на шляху до с. Вахівка, поруч із місцевістю Попова Гадичівка, серед якої містилася облаштована криниця. Курган Котова могила, вкритий лісом, містився край дороги на Димерську Рудню за сім верст від містечка (Похилевич 1864, с. 12; 1887, с. 29).

Варто додати, що за свідченнями Л. Похилевича, неподалік, на полі обабіч дороги з Димера біля в'їзду до Глібівки, містився ще один курган чималих розмірів (1887, с. 20). А на топографічній мапі 1930-х рр. курган заввишки 1,5 м позначений на південний схід від містечка, фактично рівновіддалений від Димера й Козаровичів. Г. Алексеєнко згадує про «*скіфський курган*» *десь у районі "Геофізики"* (північно-західна околиця селища) із вказівкою на «історичну літературу» не конкретизуючи джерело (Алексеєнко 2016, с. 27—28).

Цілком можливо, що з одного із цих курганних некрополів походить і знаменитий меч із бронзовим руків'ям та інкрустованим на клинку кириличним іменним написом «ЛЮДО(Т/Ш)А КОВАЛ(Б)»¹⁷, що нині зберігається в колекції Національного музею історії України. Час та обставини цієї знахідки не встановлені. М. Грушевський, який, здається, вперше опублікував зображення цього меча, вказав, що він походить «з київської околиці» (1912, с. 59, рис. 59). А. Кирпичников, котрий виявив та увів до наукового обігу напис (клеймо) на лезі, спираючись на каталог колекції Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, атрибутував як місце знахідки меча терени казенної дачі неподалік с. Хвощове (Фощевате) на Полтавщині (Кирпичников 1965, с. 196; порів.: ред. Олеховський 1899, с. 65, 66; Рудинський 1928, с. 50, табл. VII: 11). Нещодавно Ф. Андрощук (2024, іл. 84) виявив серед

17. Дискусію щодо типології, походження (місця виготовлення) меча та інтерпретації напису чи клейма на клинку див.: Кирпичников 1965; 1966, с. 41, 44; Kirpichnikov 1970; Androschchuk 2003a; 2003b; Андрощук 2020.

документів відомого археолога Туре Арне в архіві Національного управління старожитностей Швеції (ATA/Riksantikvarieämbetet) малюнок руків'я цього меча, зроблений шведським вченим у Міському музеї Києва під час подорожі до України влітку 1913 р. Ілюстрація має підпис «*Dimmer nära Kiev*» (Димер біля Києва), що дало змогу Ф. Андрощуку (2024, с. 201) переглянути та уточнити місце знахідки.

Упродовж XX ст. під час земляних робіт на розі сучасних вулиць Революції Гідності та Тараса Шевченка не раз натрапляли на велику кількість людських кісток. Мешканці Димера пов'язують ці знахідки із місцем масового заховання загиблих у битві 1651 р. між загонами литовського стольника Вінцента Гонсевського й козацьких полковників Антіна Ждановича та Філона Гаркуші: у жовтні 2012 р. на майдані поруч із поштовим відділенням встановили пам'ятний знак (Алексенко 2016, с. 116, 117; 2019, с. 365). Однак, цілком можливо, що ці рештки є залишками поховань середньовічного цвинтаря на тодішній західній околиці містечка, який міг виникнути поруч із поховальними насипами більш ранніх епох.

Констатуємо, що до сьогодні жоден із курганних некрополів в околицях Димера не зберігся, а урочища, що згадуються в науковій і краєзнавчій літературі як місця розташування курганних насипів, не локалізовані.

Замість висновків: перспективи подальших досліджень. У краєзнавчих працях Г. Алексенка, з якими автор ознайомився вже після завершення польових досліджень, згадуються ще дві пам'ятки в околицях Димера: неподалік від колишнього смоляного заводу та в районі уроч. Чорний шлюз. Перша, імовірно, розташовується на північно-західній околиці селища, можливо, на одному із берегів північного річища Пеховки. На її площі знайдено фрагменти гончарної кераміки, ремінні пряжки, двозубу виделку, інші металеві вироби давньоруського часу (Алексенко 2016, с. 48, фото 3: 1, 3, 4). На місці другої пам'ятки, на узбережжі південного річища Пеховки на схід, південний схід чи південь від селища¹⁸, виявлено натільні хрестики з емальми XII—XIII ст. — двосторонні, круглокінцеві з парними трикутними виступами на раменах і округлим середохрестям (Алексенко 2016, с. 48, фото 3: 2).

Отже, археологічний потенціал найближчої округи Димера — не вичерпаний, тому перспектива подальших досліджень безпосередніх окраїн селища є багатобічною. Цікавими та перспективними в археологічному плані виглядають: схили тераси західного берега долини Пеховки вздовж вул. Революції Гідності, від

центру містечка на північ до садиби димерської лікарні; протилежний схил долини, у західній частині мікрорайону Хутір; тераса лівого берега Пеховки уздовж вул. Гоголя; тераса правого берега та дюноподібні підвищення в заплаві південного річища Пеховки від об'їзної дороги й до ставка; узбережжя північного річища Пеховки, зокрема й у межах лісового масиву на північний захід від містечка.

Потребують розвідок і верхів'я південного русла Пеховки, вздовж обох берегів та численних дрібних допливів, у напрямку до с. Рикунь і на захід від нього. Загалом розвідкові дослідження, організовані з урахуванням новітніх підходів та методик, моніторинг стану відомих пам'яток та цілеспрямований пошук нових можуть бути поширені на територію всієї громади, яка практично не досліджена археологічно (окрім узбережжя Київського водосховища). Результатом такої роботи, реалізованої в межах спеціальної програми, могло б стати створення сучасної, ГІС-орієнтованої археологічної мапи регіону.

Осінньої програми потребує питання локалізації середньовічного замку. Детальне вивчення історичної топографії, планувальної структури, стратиграфії та хронології міської забудови, наявності на теренах міста решток фортифікаційних споруд, визначення площі, потужності та стану збереженості культурних нашарувань, локалізація передмість неможливі без організації систематичних стаціонарних археологічних досліджень. Першим кроком у цьому напрямі має стати проведення розвідки та шурфування в історичній частині селища. Реалізація археологічних досліджень в умовах щільної міської забудови нездійсненна без зацікавленості місцевої влади і громадськості та цілеспрямованої організаційної і фінансової підтримки. Перспективною формою вивчення археологічних об'єктів у межах комунальної та житлової забудови є узгоджені археологічні спостереження за всіма земляними та будівельними роботами. Організація та впровадження археологічного нагляду, розроблення охоронних зон, меж та режимів використання історично-археологічних ареалів селища не тільки сприятиме формуванню повноцінного уявлення про середньовічне місто, а й допоможе забезпечити збереження його археологічної спадщини.

Втілення означеного комплексу заходів створить можливість для аналізу системи заселення та оцінки поселенської структури та мікрорегіону в різні історичні періоди, вивчення особливостей матеріальної культури населення, що осаджувало терени Димера та громади, розуміння й популяризації історії містечка, створення музейної експозиції тощо. Організація таких досліджень неабиякою мірою залежить від ставлення місцевої громади до своєї історико-археологічної спадщини.

18. На жаль, точно локалізувати топонім Чорний шлюз на мапі Димера й на місцевості не вдалося. Є імовірність, що одна із обстежених нами пам'яток може розташовуватися в згаданому урочищі.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, Г. 2016. *Димер: де мир та залізо кували*. І: З найдавніших часів до 1795 року. Вишгород: Сергійчук М. І.
- Алексеев, Г. 2019. *Димер, ми вертаємось до тебе*. ІІ: 1796—2018 роки. Вишгород: Сергійчук М. І.
- Андрощук, Ф. 2020. *Про хунвейбінів від національної історії* (online). Київ: Музейний простір (30 серпня 2020). Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/43026> (Дата звернення 15 серпня 2024).
- Андрощук, Ф. 2024. *Музей і національний проект*. Київ: Національний музей історії України.
- Антонович, В. Б. (ред.). 1886. *Акты о заселении Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России. VII, I. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.
- Антонович, В. Б. 1893. *Древности Юго-Западного края. Раскопки в стране древлян*. Материалы по археологии России, 11. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.
- Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к: Древности, XV. Москва: М. Г. Волчанинов.
- Бібіков, Д., Зоценко, І. 2014. Давньоруські пам'ятки в околицях с. Демидів Вишгородського району (за матеріалами розвідки 2013 р.). В: Дятлов, В. О. (ред.). *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XIII Міжнародної студентської наукової конференції (Чернівці, 11—14 квітня 2014 р.)*. Чернівці: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 15-16.
- Ворончук, І. (упоряд.). 2001. *Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)*. Київ: Старокостянтинів.
- Горобець, В. 2009. *Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни*. Київ: Кріон.
- Гриценко, А. П., Піпченко, Г. П., Сокурено, М. М. 1971. *Димер*. В: Рудич, Ф. М. (ред.). *Історія міст і сіл Української РСР. Київська область*. Київ: УРЕ АН УРСР, с. 376-385.
- Грушевський, М. 1912. *Ілюстрована історія України*. Київ; Львів: С. В. Кульженко.
- Грушевський, М. 1928. *Історія України-Руси*. IX, 1: Хмельниччина роки 1650—1653. Київ: Державне видавництво України.
- Дегтяр, Т., Орлов, Р. 2005. *Вишгород. Минуле і сучасне*. Київ: Рада.
- Димер... 2024. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. 2024. *Димер* (online). Режим доступу: <https://w.wiki/BZJa> (Дата звернення 14 серпня 2024).
- Иванишев, Н. 1863. *О древних сельских общинах в Юго-Западной России*. Киев: Фёдоров и Мин.
- Івакін, В. Г., Бібіков, Д. В., Оленіч, А. М., Зоценко, І. В. 2013. *Звіт про археологічні дослідження на території Вишгородського історико-культурного заповідника та у Вишгородському районі у 2013 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2013/50.
- Кемпа, Т. 2009. *Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525 — 1608) воевода Київський і маршалок землі Волинської*. Хмельницький: Мельник А. А.
- Кирпичников, А. Н. 1965. Древнейший русский подписной меч. *Советская археология*, 3, с. 196-201.
- Кирпичников, А. Н. 1966. *Древнерусское оружие*. 1: Мечи и сабли IX—XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-36. Москва; Ленинград: Наука.
- Клепатский, П. Г. 1912. *Очерки по истории Киевской Земли: Литовский период*. І. Одесса: Техник.
- Ковальський, Н. П. 1975. Акт 1603 года раздела владений князей Острозских как исторический источник. В: Борщевский, В. Я. (ред.). *Вопросы отечественной историографии и источниковедения*. 2. Днепропетровск, с. 113-137.
- Ковальський, М. 1998. *Етюд з історії Острога*. Нариси. Острог: Острозька Академія.
- Козюба, В. К. 2017. Розвідка узбережжя Дніпра під керівництвом Ф. А. Козубовського в липні 1934 року. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 78-87.
- Козюба, В. 2019. Поборовий реєстр 1628 р. Київського воеводства як історичне джерело. *Болховітинівський щорічник 2017/2018*, с. 187-262.
- Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. 2003. *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII вв.* Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.
- Крикун, М. 1999. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України. *Україна Модерна*, 2—3, с. 37-58.
- Круц, В. О., Максимов, Є. В., Блажевич, Н. В. 2003. Археологічні пам'ятки. В: Лукашенко, П. Т. *Козаровичі*. Київ: Дніпро, с. 12-31.
- Максимов, Е. В., Орлов, Р. С. 1974. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Козаровичи, близ Киева. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Ранне-средневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 11-21.
- Мальченко, О. 2001. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV — середина XVII ст.)*. Київ.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Археология СССР. Свод археологических источников, Д1-4. Москва: Наука.
- Мокляк, В. І. (ред.). 1957. *Каталог річок України*. Київ: АН УРСР.
- [Олеховский, М. А. (ред.).] 1899. *Естественный-Исторический Музей Полтавского Губернского Земства. Описание коллекций*. Полтава: М. Л. Старожицкий.
- Піпченко, Н. О., Самохвалова, Л. П. 2007. *Димер*. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 7: Г—Ді. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, с. 587.
- Похилович, Л. 1864. *Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*. Киев: Киево-Печерская лавра.
- Похилович, Л. 1887. *Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населённых местностях в этих уездах и с подробными картами их*. Киев: А. Давиденко.
- Рудинський, М. 1928. Археологічні збірки Полтавського музею. В: Бендеровський, В., Риженко, Я., Гавриленко, М. *Збірник, присвячений 35-річчю Музею*. І. Полтава: Полтава-Поліграф, с. 29-62.
- Савчук, А. П. 1953. *Большой Киев — 53*. Дневник. В: Раппопорт, П. А. *Отчёт о раскопках 1953 г. разведочно-маршрутного отряда экспедиции «Большой Киев»*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/12г, од. зб. 1723.
- Сокирко, О. 2004. Ілля Новицький. В: Смолій, В. (ред.). *Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети*. 2. Київ: ВІК, с. 193-212.
- Степаненко, Л. Я., Блажевич, Н. В. 1976. Поселення та могильник XI—XIII ст. поблизу с. Коза-

ровичі на Дніпрі. В: Довженко, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 151-163.

Телегін, Д. Я. 1965. Основні результати робіт Київської експедиції 1962—1964 рр. *Археологія*, XIX, с. 86-99.

Телегін, Д. Я., Терпиловський, Р. В. 1980. *Отчёт о работе экспедиции «Славутич» в 1980 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/18.

Тереножкин, А. И. 1962. Археологические обследования в зоне Киевской ГЭС в 1960 г. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 12, с. 3-7.

Тесленко, І. 2008. Хто є хто в імперії «Старого» князя. «Острозька шляхта». *Соціум: альманах соціальної історії*, 8, с. 119-133.

Тесленко, І. 2010а. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького. В: Пасічник, І. (ред.). *Острозька академія XVI—XVII століття. Енциклопедія*. Острог: Національний університет «Острозька академія», с. 144-152.

Тесленко, І. 2010b. Міщанські і шляхетські роди в Острозі часів Академії (спроба реконструкції персонального каталогу студентів). В: Пасічник, І. (ред.). *Острозька академія XVI—XVII століття. Енциклопедія*. Острог: Національний університет «Острозька академія», с. 233-239.

Ульяновський, В. 2012. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*. Київ: Простір.

Шевченко, Л. В. 2004. Димер. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 2: Г — Д. Київ: Наукова думка, с. 384-385.

Щербак, В. О. 1989. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. Київ: Наукова думка.

Щербина, В. И. (ред.). 1867. *Люстрации староств Киевского воеводства 1765 и 1789 гг.* Архив Юго-Западной России. VII, III: Акты о заселении Южной России XVI—XVIII вв. Киев: Императорский университет св. Владимира; Г. Т. Корчак-Новицкий.

Яковенко, Н. 2008. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика.

Androschchuk, F. 2003a. The Hvoshcheva sword: An example of contacts between Britain and Scandinavia in the Late Viking Period. *Fornvännen*, 98 (1), p. 35-43.

Androschchuk, F. 2003b. The «Ljudota Sword?» (An episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age). *Ruthenica*, II, p. 15-25.

Anusik, Z. 2002. Szlachta polska na Ukrainie w latach 1569—1648. Kilka uwag na marginesie książki Henryka Litwina. *Przegląd Nauk Historycznych*, I (2), s. 231-250.

Anusik, Z. 2008. Głosa do dziejów rodu książąt Ostrogskich. Tomasz Kempa, «Dzieje rodu Ostrogskich», Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003, ss. 194. *Przegląd Nauk Historycznych*, VII (1), s. 127-210.

Bobiński, W. 2000. *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej*. Warszawa.

Boniecki, A. 1909. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. XIII: Krzemieniowscy — Lasoccy. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Boniecki, A. 1911. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. XIV: Lasoccy — Liwiński. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Długosz, J. 1969. Podział latyfundium Ostrogskich w roku 1621. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 108. Historia, XVI, s. 3-15.

Działy... 1603. *Działy ksiąg Ostrogskich Dział wtorij (i)żęcia) je(go) mści pana woiewodi wołyńskiego*. Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 5 «Радзимицьські», спр. 81/VI-4, ч. 1а.

Jabłonowski, A. (ed.). 1894. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. IX: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw), I. Źródła Dziejowe, XX. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa.

Jabłonowski, A. (ed.). 1897. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. XI: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw), III. Źródła Dziejowe, XXII. Warszawa: Główny skład u Gebethnera i Wolffa.

Kempa, T. 2003. *Dzieje rodu Ostrogskich*. Toruń: Adam Marszałek.

Kempa, T. 2023. *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526—1608) — przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Kirpichnikov, A. N. 1970. Connections between Russia and Scandinavia in the 9th and 10th Centuries, as Illustrated by Weapon Finds. In: Hannestad, K. (ed.). *Varangian Problems. Report on the First International Symposium on the Theme «The Eastern Connections of the Nordic Peoples in the Viking Period and Early Middle Ages»*. Moesgaard, University of Aarhus, 7th—11th October, 1968. Scando-Slavica, Supplementum I. København: Munksgaard, p. 50-78.

Litwin, H. 2000. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569—1648*. Warszawa: Semper.

Majewski, W. 1981. Piwo Jan h. Prawdzic (zm. 1673). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXVI. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 611-614.

Mikulski, W. 1997. Dokumenty Hornostajów i innych rodzin rusko-litewskich z XVI—XVII w. w zespole Archiwum Potockich z Radzyna. *Miscellanea Historico-Archivistica*, 8, s. 133-141.

Pawilan, K. 2016. Dzieje rodu Hornostajów herbu Hippocentaurus i losy ich archiwów. *Археологія і давня історія України*, 3 (20), с. 228-241.

Przyboś, A. 1971. Lanckoroński Stanisław z Brzezia na Lanckoronie h. Zadora (zm. 1657). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XVI. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 453-455.

Rawita-[Gawronski], F. 1888. Przyczynek do kolonizacji i historii Polesia kijowskiego. In: Wiślicki, A. (ed.). *Dodatek miesięczny do czasopisma «Przegląd Tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych»*. Półrocznik pierwsze. Warszawa, s. 344-362.

Rulikowski, E. 1881. Dymir. In: Chlebowski, B., Sulimierski, F., Walewski, W. (ed.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. II: Derenek — Gzack. Warszawa: Wieku, s. 246-250.

Rulikowski, E. 1913. *Opis powiatu kijowskiego*. Kijów; Warszawa: L. Idzikowski.

Uruski, S. 1907. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. IV: Fabe — Groe. Warszawa: Gebethner i Wolff.

REFERENCES

- Aliksieienko, H. 2016. *Dymer: de myr ta zalizo kuwały*. I: Z naidavnishykh chasiv do 1795 roku. Vyshhorod: Serhiichuk M. I.
- Aliksieienko, H. 2019. *Dymer, my vertaiemos do tebe*. II: 1796—2018 roky. Vyshhorod: Serhiichuk M. I.
- Androschchuk, F. 2020. *Pro khunveibiniv vid natsionalnoi istorii* (online). Kyiv: Muzeinyi prostor (30 serpnia 2020).

- Rezhym dostupu: <http://prostir.museum.ua/post/43026> (Data zvernennia 15 serpnia 2024).
- Androshchuk, F. 2024. *Muzei i natsionalnyi proekt*. Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy.
- Antonovich, V. B. (ed.). 1886. *Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VII, I. Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.
- Antonovich, V. B. 1893. *Drevnosti Iugo-Zapadnogo kraia. Raskopki v strane drevlian*. Materialy po arkheologii Rossii, 11. Sankt-Peterburg: I. N. Skorokhodov.
- Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k: *Drevnosti*, XV. Moskva: M. G. Volchaninov.
- Bibikov, D., Zotsenko, I. 2014. Davnoruski pam'iatky v okolytsiakh s. Demydiv Vyshhorodskoho raionu (za materialamy rozvidky 2013 r.). In: Diatlov, V. O. (ed.). *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XIII Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï konferentsii (Chernihiv, 11—14 kvitnia 2014 r.)*. Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, s. 15-16.
- Voronchuk, I. (uporiad.). 2001. *Volodinnia kniaziv Ostrozkykh na Skhidnii Volyni (za inventarem 1620 roku)*. Kyiv: Starokostiantyniv.
- Horobets, V. 2009. *Ukraina: Liublińska unia ta narodzhennia novoi vitchyzny*. Kyiv: Krion.
- Hrytsenko, A. P., Pipchenko, H. P., Sokurenko, M. M. 1971. Dymer. In: Rudych, F. M. (ed.). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Kyivska oblast*. Kyiv: URE AN URSR, s. 376-385.
- Hrushevskiy, M. 1912. *Iliustrovana istoriia Ukrainy*. Kyiv; Lviv: S. V. Kulzhenko.
- Hrushevskiy, M. 1928. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. IX, 1: Khmelnychchyny roky 1650—1653. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.
- Dehtiar, T., Orlov, R. 2005. *Vyshhorod. Mynule i suchasne*. Kyiv: Rada.
- Dymer... 2024. Vikipediia. Vilna entsyklopediia. 2024. Dymer (online). Rezhym dostupu: <https://w.wiki/BZJa> (Data zvernennia 14 serpnia 2024).
- Ivanishev, N. 1863. *O drevnikh selskikh obshchinakh v Iugo-Zapadnoi Rossii*. Kiev: Fedorov i Min.
- Ivakin, V. H., Bibikov, D. V., Olenych, A. M., Zotsenko, I. V. 2013. *Zvit pro arkheologichni doslidzhennia na terytorii Vyshhorodskoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka ta u Vyshhorodskomu raioni u 2013 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2013/50.
- Kempa, T. 2009. *Kostiantyn Vasyl Ostrozkyi (bl. 1524/1525 — 1608) voievoda Kyivskiy i marshalok zemli Volynskoi*. Khmelnytskyi: Melnyk A. A.
- Kirpichnikov, A. N. 1965. Drevneishii russkii podpisnoi mech. *Sovetskaia arkheologiiia*, 3, s. 196-201.
- Kirpichnikov, A. N. 1966. *Drevnerusskoe oruzhie*. 1: Mechi i sabli IX—XIII vv. Arkheologiiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-36. Moskva; Leningrad: Nauka.
- Klepatskii, P. G. 1912. *Ocherki po istorii Kievskoi Zemli: Litovskii period*. I. Odessa: Tekhnika.
- Kovalskii, N. P. 1975. Akt 1603 goda razdela vladenii kniaziei Ostrozhsikh kak istoricheskii istochnik. In: Borshchevskii, V. Ia. (ed.). *Voprosy otechestvennoi istoriografii i istochnikovedeniia*. 2. Dnepropetrovsk, s. 113-137.
- Kovalskiy, M. 1998. *Etiudy z istorii Ostroha. Narysy*. Ostroh: Ostrozka Akademiia.
- Koziuba, V. K. 2017. Rozvidka uzberezhzhia Dnipra pid kerivnytstvom F. A. Kozubovskoho v lypni 1934 roku. *Arkheologiiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheologichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 78-87.
- Koziuba, V. 2019. Poborovy reistr 1628 r. Kyivskoho voievodstva yak istorychne dzherelo. *Bolkhovitinovskiy shchorychnyk 2017/2018*, s. 187-262.
- Korzukhina, G. F., Peskova, A. A. 2003. *Drevnerusskie enkolpiony. Nagrudnye kresty-relikvarii XI—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.
- Krykun, M. 1999. Ostap Hohol — hetman kozatstva Pravoberezhnoi Ukrainy. *Ukraina Moderna*, 2—3, s. 37-58.
- Kruts, V. O., Maksymov, Ye. V., Blazhevych, N. V. 2003. Arkheologichni pam'iatky. In: Lukashenko, P. T. *Kozarovychi*. Kyiv: Dnipro, s. 12-31.
- Maksimov, E. V., Orlov, R. S. 1974. Poselenie i mogilnik vtoroi chetverti I tys. n. e. u s. Kozarovichi, bliz Kiev. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekove voistochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 11-21.
- Malchenko, O. 2001. *Ukripleni poselennia Bratslavskoho, Kyivskoho i Podilskoho voievodstv (XV—seredyna XVII st.)*. Kyiv.
- Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Arkheologiiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.
- Mokliak, V. I. (ed.). 1957. *Kataloh richok Ukrainy*. Kyiv: AN URSR.
- [Olekhovskii, M. A. (ed.).] 1899. *Estestvenno-Istoricheskii Muzei Poltavskogo Gubernskogo Zemstva. Opisanie kollektsii*. Poltava: M. L. Starozhitskii.
- Pipchenko, N. O., Samokhvalova, L. P. 2007. Dymer. In: Dziuba, I. M. (ed.). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. 7: G—Di. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, s. 587.
- Pokhilevich, L. 1864. *Skazaniia o naselennykh mestnostyakh Kievskoi gubernii ili statisticheskie, istoricheskie i tserkounnye zametki o vsekh derevniakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodiashchikhsia*. Kiev: Kiev-Pecherskaia lavra.
- Pokhilevich, L. 1887. *Uezdy Kievskii i Radomyslskii. Statisticheskie i istoricheskie zametki o vsekh naselennykh mestnostyakh v etikh uездakh i s podrobnymi kartami ikh*. Kiev: A. Davidenko.
- Rudynskiy, M. 1928. Arkheologichni zbirkky Poltavskoho muzeiu. In: Benderovskiy, V., Ryzhenko, Ya., Havrylenko, M. *Zbirnyk, prysviacheniy 35-richchiu Muzeiu*. I. Poltava: Poltava-Polihraf, s. 29-62.
- Savchuk, A. P. 1953. Bolshoi Kiev — 53. Dnevnik. In: Rappoport, P. A. *Otchet o raskopkakh 1953 g. razvedochno-marshrutnogo otriada ekspeditsii «Bolshoi Kiev»*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/12-h, od. zb. 1723.
- Sokyro, O. 2004. Illia Novytskyi. In: Smolii, V. (ed.). *Polkovodtsi Viiska Zaporizkoho: Istorychni portrety*. 2. Kyiv: VIK, s. 193-212.
- Stepanenko, L. Ya., Blazhevych, N. V. 1976. Poselennia ta mohylnyk XI—XIII st. poblyzu s. Kozarovychi na Dnipri. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoï arkheologii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 151-163.
- Telehin, D. Ya. 1965. Osnovni rezultaty robot Kyivskoi ekspeditsii 1962—1964 rr. *Arkheologiiia*, XIX, s. 86-99.
- Telegin, D. Ia., Terpilovskii, R. V. 1980. *Otchet o rabote ekspeditsii «Slavutich» v 1980 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/18.
- Terenozhkin, A. I. 1962. Arkheologicheskie obsledovaniia v zone Kievskoi GES v 1960 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 12, s. 3-7.
- Teslenko, I. 2008. Khto ye khto v imperii «Staroho» kniazia. «Ostrozka shliakhta». *Sotsium: almanakh sotsialnoi istorii*, 8, s. 119-133.
- Teslenko, I. 2010a. Klientela kniazia Vasyliia-Kostiantyna Ostrozskoho. In: Pasichnyk, I. (ed.). *Ostrozka akademiia XVI—XVII stolittia. Entsyklopediia*. Ostroh: Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia», s. 144-152.
- Teslenko, I. 2010b. Mishchanski i shliakhetski rody v Ostrozi chasiv Akademii (sproba rekonstruktsii personalnogo katalohu studentiv). In: Pasichnyk, I. (ed.). *Ostrozka akademiia XVI—XVII stolittia. Entsyklopediia*. Ostroh: Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia», s. 233-239.
- Ulianovskiy, V. 2012. *Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiu ta nashchadkiu*. Kyiv: Prostir.
- Shevchenko, L. V. 2004. Dymer. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 2: H — D. Kyiv: Naukova dumka, s. 384-385.
- Shcherbak, V. O. 1989. *Antyfeodalni rukhy na Ukraini naperedodni vyzvolnoi viiny 1648—1654 rr.* Kyiv: Naukova dumka.
- Shcherbina, V. I. (ed.). 1867. *Liustratsii starostv Kievskogo voevodstva 1765 i 1789 gg.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VII, III: Akty o zaselenii Iuzhnoi Rossii XVI—XVIII vv. Kiev: Imperatorskii universitet sv. Vladimira; G. T. Korchak-Novitskii.
- Yakovenko, N. 2008. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka.

ARCHAEOLOGICAL SITES
OF DYMER TOWN

In the autumn of 2021 and spring of 2022, the author conducted archaeological explorations in the territory of Dymier town and its surroundings. The surveys covered the valley of the Pekhovka River in its middle reaches. This is the first archaeological work carried out in this micro-region. The large-scale field research of the mid-1930s and 1960s—1980s were focused on the Dnipro bank, and did not cover the Pekhovka River valley and the Dymier town, the centre of the district, located deep in the plateau.

As a result, 12 new archaeological sites were discovered. These are mainly multilayered settlements with materials from the Bronze Age, Early Iron Age, Old Rus period and Early Modern one. The paper provides information on the administrative, topographical and landscape location of the sites, their size, and describes archaeological artefacts. The high concentration of site in a small research area is emphasised. The problem of damage to archaeological sites as a result of uncontrolled detector search is tangentially raised. The cultural layer on all sites under survey without exception showed traces of numerous, systematic and deliberate destruction.

At the same time, the evidence of burial mounds in the vicinity of Dymier was collected and analysed. From the 4 necropolises known in the second half of the 19th century, none survived till today. The locations of the kurgan groups are not localised.

Particular attention was paid to the problem of localisation of fortifications of the 17th—18th centuries on the town territory. The data of written sources concerning the foundation of the town and its first owners is analysed. The attention is focused on the mentions of the castle of the starosta and the fortress of the Polish and Cossack outpost. The variants of fortification locations proposed by historians and local historians are analyzed in the paper. They have been verified in the field during the field research. For the first time, artefacts of the Old Rus and Early Modern periods were recorded in the downtown of Dymier, which is a key to the question of the town's genesis. It has been suggested that the town was founded at the place of the ferriage of Pekhovka River to control two main routes. The castle and fortress most likely occupied the dominant point in the downtown of the modern town. It is likely that the location of the medieval fortifications is marked by the site Dymier 1.

Finally, the paper outlines the prospects for further archaeological research on the territory of the town, in its outskirts, and in the territorial community (municipality).

Keywords: Dymier, Pekhovka, archaeological site, Early Iron Age, Middle Ages, Early Modern Period, castle, fortress.

Одержано 26.11.2024

ПАВЛЕНКО Сергій, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Serhii PAVLENKO, Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-3138-5746,

e-mail: pavlenko@iananu.org.ua.

Androschchuk, F. 2003a. The Hvoshcheva sword: An example of contacts between Britain and Scandinavia in the Late Viking Period. *Fornvännen*, 98 (1), p. 35-43.

Androschchuk, F. 2003b. The «Ljudota Sword?» (An episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age). *Ruthenica*, II, p. 15-25.

Anusik, Z. 2002. Szlachta polska na Ukrainie w latach 1569—1648. Kilka uwag na marginesie książki Henryka Litwina. *Przegląd Nauk Historycznych*, I (2), s. 231-250.

Anusik, Z. 2008. Glosa do dziejów rodu książąt Ostrogskich. Tomasz Kempa, «Dzieje rodu Ostrogskich», Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003, ss. 194. *Przegląd Nauk Historycznych*, VII (1), s. 127-210.

Bobinski, W. 2000. *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej*. Warszawa.

Boniecki, A. 1909. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. XIII: Krzemienowscy — Lasoccy. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Boniecki, A. 1911. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. XIV: Lasoccy — Liwiński. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Długosz, J. 1969. Podział latyfundium Ostrogskich w roku 1621. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 108. Historia, XVI, s. 3-15.

Działy... 1603. *Działy książąt Ostrogskich Dział wtorek (iążęcia) je(go) mści pana wojewodi wołyńskiego*. Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni Vasylia Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv, f. 5 «Radzyminski», spr. 81/VI-4, ch. 1a.

Jabłonowski, A. (ed.). 1894. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. IX: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw), I. Źródła Dziejowe, XX. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa.

Jabłonowski, A. (ed.). 1897. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. XI: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw), III. Źródła Dziejowe, XXII. Warszawa: Główny skład u Gebethnera i Wolffa.

Kempa, T. 2003. *Dzieje rodu Ostrogskich*. Toruń: Adam Marszałek.

Kempa, T. 2023. *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526—1608) — przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Kirpichnikov, A. N. 1970. Connections between Russia and Scandinavia in the 9th and 10th Centuries, as Illustrated by Weapon Finds. In: Hannestad, K. (ed.). *Varangian Problems. Report on the First International Symposium on the Theme «The Eastern Connections of the Nordic Peoples in the Viking Period and Early Middle Ages»*. Moesgaard, University of Aarhus, 7th—11th October, 1968. Scando-Slavica, Supplementum I. København: Munksgaard, p. 50-78.

Litwin, H. 2000. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569—1648*. Warszawa: Semper.

Majewski, W. 1981. Piwo Jan h. Prawdzic (zm. 1673). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXVI. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 611-614.

Mikulski, W. 1997. Dokumenty Hornostajów i innych rodzin rusko-litewskich z XVI—XVII w. w zespole Archiwum Potockich z Radzyna. *Miscellanea Historico-Archivistica*, 8, s. 133-141.

Pawilan, K. 2016. Dzieje rodu Hornostajów herbu Hippocentaurus i losy ich archiwów. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20), s. 228-241.

Przyboś, A. 1971. Lanckoroński Stanisław z Brzezia na Lanckoronie h. Zadora (zm. 1657). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XVI. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 453-455.

Rawita-[Gawronski], F. 1888. Przyczynek do kolonizacji i historii Polesia kijowskiego. In: Wiślicki, A. (ed.). *Dodatek miesięczny do czasopisma «Przegląd Tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych»*. Półroczne pierwsze. Warszawa, s. 344-362.

Rulikowski, E. 1881. Dymir. In: Chlebowski, B., Sulimierski, F., Walewski, W. (ed.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. II: Derenek — Gżack. Warszawa: Wieku, s. 246-250.

Rulikowski, E. 1913. *Opis powiatu kijowskiego*. Kijów; Warszawa: L. Idzikowski.

Uruski, S. 1907. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. IV: Fabe — Groe. Warszawa: Gebethner i Wolff.